

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ (ԹՈՒՐՔ-ԹԱԹԱՐԱԿԱՆ) ՀԻՆ-ՆՈՐ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔՆԵՐԸ. ՏԵՂԵԿԱՏՈՒԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ¹

ՎԱՐԴԱՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ (vardan.mkhitaryan.g@gmail.com)
...տարբեր ժամանակներում, տարբեր թաթարական ցեղերի կողմից ձեռա-
տրուեց մարզի (Հայկական Մարզի - Վ.Մ.) մահմեդական բնակչությունը...:
Իսան Շոպէն

Հայաստանի թագավորների օրօք այն առանձնայատուկ մի գաւառ կամ իշ-
խանապետութիւն էր՝ Սինիք կամ Սիսական անուամբ, որն ունէր բազմա-
թիւ շրջանների բաժանում՝ տարածքներում ապրող մեծաթիւ ազգաբնակ-
չութիւն: Տարածաշրջանը ծածկուած էր գիւղերով, եկեղեցիներով եւ ունէր
բազում քաղաքներ ու գեղեցիկ վանքեր:

Ֆրեդերիկ Դիւ Բուա

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Մրցակցութիւնը դասուում է մարդկութեանն ուղեկցող եւ յարատեւող ե-
րեւոյթների շարքին: Մրցակցային պայքարն ընթացել է ողջ պատմութեան
ընթացքում եւ գոյութիւն ունի մինչ օրս: Այն իր դրսեւորումն է գտնում հա-
սարակութեան կեանքի բոլոր ոլորտներում: Մրցակցութեան ծայրայեղ ձե-
ւը զինուած հակամարտութիւնն է՝ պատերազմը, որի ելքով է պայմանա-
ւորուած հակամարտող կողմերի յետագայ կարգավիճակը:

Հազարամեակներ շարունակուող այս մրցակցութեան ընթացքում հայ
ժողովրդի պատմութիւնը, ցարդ գոյատեւած աշխարհի հնագոյն ժողո-
վուրդների նման, հարուստ է ինչպէս փառահեղ յաղթանակներով եւ վե-
րելքներով, այնպէս էլ կորուստներով: Այսուամէնայնիւ, հայ ժողովուրդն իր
հերոսական մաքառումների շնորհիւ, այսօր պահպանել է իր պետակա-
նութիւնն ու ինքնութիւնը եւ տէր է իր պատմական հայրենիքի, թէկուզեւ
փոքրիկ, մօտ 1/10 հատուածին, իդէմս երկու հայկական պետութիւնների՝
Հայաստանի եւ Արցախի Հանրապետութիւնների²: Համաշխարհային մըր-

¹ Հրատարակութեան է նախապատրաստուել Գալուստ Կիւպենկեան Հիմնադրա-
մի աջակցութեամբ:

² Յօդուածի շարադրանքի տրամաբանութիւնը կառուցուած է Արցախի Հանրապե-
տութեան (1991 Սեպտեմբերի 2ին ընդունուեց «Հռչակագիր Լեռնային Ղարաբա-
ղի Հանրապետութեան հռչակման մասին» որոշումը, որով նախկին ԼՂԻՄ եւ
Շահումեանի շրջանի տարածքում ձեւատրուեց անկախ հայկական պետութիւն՝
ԼՂՀ (ԱՀ)՝ դէմ Ադրբեջանի Հանրապետութեան յարձակման հետեւանքով ծա-
գած զինուած հակամարտութեան (1988-94) արդիւնքում՝ 1994 Մայիսի 16ին
ստորագրած համաձայնագրից մինչեւ 2020 Սեպտեմբերի 27ի իրողութիւնների

ցակցային պայքարի արդիւնքում, մօտաւոր տուեալներով, քաղաքական քարտէզից միայն հին աշխարհում անհետացել է շուրջ 200 պետութիւն³:

Արդի պայմաններում, հայկական պետականութիւնները աքցանուած, մեծամասամբ շրջափակուած թիւրքական աշխարհով, փորձում են դիմակայել նոր մարտահրաւերին, որը դրսեւորում է նաեւ տեղեկատուական պատերազմի ծնով: Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի կողմից ՀՀի եւ Արցախի Հանրապետութեան դէմ սանձազերծած տեղեկատուական պատերազմը սովորական պատերազմից տարբերում է միայն ծնով. այն օրըստօրի աւելի է սաստկանում եւ դառնում առաւել ընդգրկուն: Նրանց պետական կառոյցների տեղեկատուական այս արշաւը նպատակ է հետապնդում «պատմականօրէն» արդարացնել իրենց որդեգրած ռազմամոլական քաղաքականութիւնն ու աւելի հեռուն գնացող իրական նպատակները: Այդ ճանապարհին փորձ է արւում տեղեկատուական մեծ հոսքերի միջոցով ուղղորդել եւ ազդել ինչպէս հայ հասարակութեան, այնպէս էլ սեփական բնակչութեան գիտակցութեան վրայ: Այս խնդիրներն իրականացնելու համար օգտագործւում են առկայ բոլոր աղբիւրները եւ տեղեկատուական դաշտի ընձեռած հնարաւորութիւնները՝ դրանցում ներգրաւելով նաեւ օտարերկրեայ քաղաքական գործիչների, գիտնականների, գրողների, դերասանների, երգիչների, մարզիկների եւ այլոց մասնակցութիւնը:

Հայաստանի եւ Արցախի դէմ տեղեկատուական պայքարը լայն թափ է ստացել դեռեւս 1960ականներից: Հսկայածաւալ աշխատանք է տարւում ընդամէնը մի քանի տասնամեակ առաջ ստեղծուած Ադրբեջան⁴ կոչուող պետական կազմաւորմանը վերագրելու հնագոյն ժողովուրդներին բնորոշ քաղաքակրթական առանձնայատկութիւններ՝ հնագոյն պետականութիւն,

---

վրայ (*Ղարաբաղեան ազադագրական պայտերազմ. 1988-1994, հանրագիտարան*, հայկական հանրագիտարան հրատ., Երեւան, 2004, էջ 11, 243. նաեւ՝ Մ. Գեորգեան, *ԼՂՀ հռչակումը եւ անկախութեան հանրաքուէն Արցախի պետականութեան կայացման համարեքստում. նիւթերի ժողովածու*, ԱԵԳՄՄ, Երեւան, 2017, էջ 238):

³Список исчезнувших государств Древнего мира (*Հնագոյն աշխարհի անհետացած պետութիւնների ցանկ*) (URL:

https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_государств_Древнего_мира#cite_ref-104, մատչւում՝ 18 Ապրիլ 2021):

⁴ 1918ին արհեստականօրէն, Արաքս գետից հիախս Ադրբեջան կոչուող երկրի առաջացումն ու անուանումն առնուազն տարակուսանք է առաջացրել ոչ միայն հայկական, այլեւ իրանական քաղաքական գործիչների, մտաւորականների մէջ (R. Galichian, *The Invention of History, Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination*, London/Yerevan, Printinfo, 2010, էջ 6-7. նաեւ՝ A.K. Moghaddam, *Where is the Real Azerbaijan*, Bonn, Aseman, 2008, էջ 38 (պարսկերէն). նաեւ՝ K. Bayāt, *Storm over the Caucasus: A Glance at the Iranian Regional Relations with the Republics of Azerbaijan, Armenia and Georgia in the First Period of Independence 1917-1921*, Ministry of Foreign Affairs Tehran, 2002, էջ 45-7:

աւանդոյթներ, մշակոյթ են.: Կեղծիքները «հիմնաւորելու» նպատակով շրջանառուում է այն «թեզը», թէ տարածաշրջանում հայերը եկուորներ են, իսկ աղբրեջանցիները՝ տեղաբնիկների՝ աղուանների (Աղուանից Թագաւորութեան) յետնորդները⁵: Ըստ նրանց՝ աղբրեջանցիների՝ աղուանների ժառանգներ լինելու «թեզը» կը հիմնաւորի, օրինակ, զաւթած տարածքներում քրիստոնէական⁶ մշակութային արժէքների առկայութիւնը, որից բխեցում է այն «փաստը», որ հայկական համարուող պատմամշակութային արժէքները ոչ այլ ինչ են, բայց՝ «աղուանա-աղբրեջանական»:

Բացայայտ սուտն ու կեղծիքը, հակասական եւ հակագիտական «թեզերը» ազեհրի «պատմագրութեան» մէջ առաջ են բերել մեծ խառնաշփոթ: Զաւեշտալի է եւ այն, որ այդ տարածքում ապրած ազգերի ու ժողովուրդների հայրենիքը, նիւթական եւ մշակութային ժառանգութիւնը անվարան իրացնողները... չեն խուսափում աշխարհին ներկայանալ որպէս «մեծ դաւադրութեան զոհեր»: Դրա վառ օրինակն է Աղբրեջանի ԱԳՆ հրատարակած *War Against Azerbaijan. Targeting Cultural Heritage* գիրքը⁷:

Ներկայ փուլում հայութեան դէմ կիրառուող տեղեկատուական պատերազմի սահմանները հասել են այն եզրագծին, ուր աղբրեջանցիները փորձում են օգտագործել նաեւ պատմահայր Մովսէս Խորենացու աշխատութիւնները, մեր իսկ ազգային արժէքների եւ ինքնիշխանութեան դէմ⁸:

Նման հրապարակումները, որոնք այսօր արդէն համատարած են⁹, հրատարակում են կովկասեան աղբրեջանցիների առաջնորդ Աղբրեջա-

---

⁵ 3. Буниятов, *Азербайджан в VII-IX веках* (Աղբրեջանը Է.-Թ. դարերում), ԱԽՍՀ ԳԱ, Բաքու, 1965. նաեւ՝ 3. Буниятов, (ред.), *Сборник, История Азербайджана по документам и публикациям* (Ժողովածու, Աղբրեջանի պատմութիւնն ըստ փաստաթղթերի եւ հրապարակումների), Էլմ, Բաքու, 1990. նաեւ՝ А. Алекперов, *Терракоты древнего Азербайджана* (Հին Աղբրեջանի տերակոտաները), Էլմ, Բաքու, 1994. նաեւ՝ Ю. Джафаров, *Гунны и Азербайджан* (Հոները եւ աղբրեջանը), Ազերնեշը, Բաքու, 1993. նաեւ՝ И. Алиев, (ред.), *История Азербайджана, С древнейших времен до начала XX века* (Աղբրեջանի պատմութիւն. հնագոյն ժամանակներից մինչեւ Ի. դարի սկիզբ), Աղբրեջանի ԳԱ, Բաքու, Էլմ, 1995 են.:

⁶ Աղուանքի Թագաւորութեան պաշտօնական՝ Աղուանից Եկեղեցին, Արեւելեան հակաքաղկեդոնական եկեղեցի է: Այն ընդունել է Հայ Եկեղեցու գահերեցութիւնը եւ «ի հոգեւորս» ենթարկուել նրան: Գ. դարից սկսած՝ բուն Աղուանքում ծեսաւորուել են քրիստոնէական համայնքներ (*Քրիստոնէայ Հայաստան. հանրագիտարան*, հայկական հանրագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 41-42):

⁷ *War Against Azerbaijan. Targeting Cultural Heritage*, Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan, Heydar Aliyev Foundation, Բաքու, 2007:

⁸ Г. Сафаралиева, *Исторические памятники и топонимы Азербайджана. Библиография* (Աղբրեջանի պատմական յուշարձաններն ու տեղանունները. մատենագիտութիւն), ԱՆԲ, Բաքու, 2016:

⁹ А. Alakbarli, *The Monuments of Western Azerbaijan*, Ministry of Culture and Tourism of Azerbaijan Republic, Nurlan, Բաքու, 2007. նաեւ՝ С. Алиярлы, (ред.), *История*

նի նախագահ Իլիամ Ալիեւի բարձր հովանավորութեամբ եւ քաջալերմամբ: Այդ մասին են վկայում Ալիեւի հրապարակային որոշ ելոյթներ, որոնք արժանի են առանձնակի ուշադրութեան: Այսպէս, ըստ նրա "մտորումներին".

Իրեանի (Էրեանի - Վ.Մ.) խանութինը, Չանգեզուրը եւ Գէյջէն (Գէօքչան՝ Սեւանայ լճի աազանի մեծագոյն մասը - Վ.Մ.) ադրբեջանական ժողովրդի պատմական հողերն են... Իրեանը մեր պատմական տարածքն է, եւ մենք՝ ադրբեջանցիներս, պէտք է վերադառնանք այդ պատմական հողը: Դա մեր քաղաքական եւ ռազմավարական նպատակն է¹⁰ ...Լեռնային Ղարաբաղը միշտ եղել է Ադրբեջանի անբաժանելի մասը [իսկ] բոլոր հին քարտէզներում, այդ թում՝ ցարական Ռուսաստանի ..., Լեռնային Ղարաբաղի բոլոր տեղանունումներն ունեն ադրբեջանական ծագում... Ղարաբաղի ժողովրդագրական պատկերը փոխուել է ԺԹ. դարում՝ հայերի ներգաղթի պատճառով¹¹:

Ըստ ադրբեջանական պատմագրութեան՝ Հայաստանի եւ Արցախի հանրապետութիւնները ընդամենը Արեւմտեան Ադրբեջան են¹², հայկական մշակութային հարստութիւնը՝ թուրք-թաթարական: Ակնյայտ է, որ այս ամէնը կրում է համակարգուած բնոյթ, որին Ադրբեջանում լծուել են բոլորը: Բազմաթիւ հակահայկական ուղղուածութեան աշխատանքներ՝ շքեղ ձեւաւորմամբ, հրատարակում են տարբեր լեզուներով եւ տարածում ազգային գրադարաններ, դիւանագիտական ու գիտաւսումնական հաստատութիւններ են.: Ադրբեջանցիները նենգափոխելով իրականութիւնը եւ հետապնդելով հեռահար քաղաքական նպատակներ, յատկապէս շատ են կարեւորում Ռուսական Կայսրութեան տիրապետութեան ժամանակաշրջանը՝ թիրախաւորելով պատմաաշխարհագրական սկզբնաղբիւրներն ու պատմական (հին) քարտէզները: Այս է պատճառը, որ նրանց «գոհար-

---

Азербайджана: с древнейших времен до 70-х гг. XIX в. (Ադրբեջանի պատմութիւն. հնագոյն ժամանակներից մինչեւ ԺԹ. դարի 70ականներ), Չիրազ, Բաքու, 2008. նաեւ՝ И. Алиев, К. Мамедзаде, *Албанские памятники Карабаха* (Ղարաբաղի ալբանական յուշարձանները), Ազերնեշը, Բաքու, 1997. նաեւ՝ *Собрание старинных карт: Азербайджан* (Հին քարտէզների հաւաքածու. Ադրբեջան), Ալֆարէտ, Ս. Պետերբուրգ, 2012:

¹⁰ И. Алиев, «Стратегической целью Азербайджана является «возвращение» Еревана» (Ադրբեջանի ռազմավարական նպատակը Երեւանի՝ վերադարձն է), Ռազմական տեսութիւն, (URL: <https://topwar.ru/135683-aliev-strategicheskoy-celyu-azerbaydzhana-yavlyatsya-vozvrashchenie-erevana.html> , մատչում՝ 8-4-2020):

¹¹ И. Алиев, «На всех старых картах, в том числе, и картах царской России, все названия местностей Нагорного Карабаха имеют азербайджанское происхождение» («Բոլոր հին քարտէզներում, ներառեալ՝ ցարական Ռուսաստանի, Լեռնային Ղարաբաղի բոլոր վայրերի անունումներն ունեն ադրբեջանական ծագում»), Գալա, (URL: <https://galatv.am/ru/2787996/> , մատչում՝ 22-7-2020):

¹² Г. Гафарова, *Памятники Западного Азербайджана* (Արեւմտեան Ադրբեջանի յուշարձանները), Բաքու, Կրթութիւն, 2013:

ներին» անդրադարձ կատարելուց զատ, նպատակայարմար ենք գտնում նաեւ հետազօտել իրենց իսկ նախընտրած թեմաների շուրջ:

Այստեղ մենք կ'առանձնացնենք Սեւանայ լճի աւազանի բնակչութեան եւ բնակավայրերի խնդիրը (1828-32 շրջան): Մեր հետազօտութեան հիմքում ընկած են Հայկական Մարզի եւ Սեւանայ լճի աւազանի վերաբերեալ հաւաստի ու առաւել ամբողջական տեղեկութիւններ պարունակող Իւան Իւանի Շոպէնի¹³, Ֆրեդերիկ Դիւ Բուա դը Մոնպերոյի¹⁴ աշխատութիւններ:

¹³ Իւան Իւանի Շոպէն (1798–1870), ռուս (ծագումով ֆրանսիացի) պետական գործիչ, ազգագրագէտ եւ պատմաբան: 1829-32՝ զբաղուել է Հայկական Մարզի (Էրեւանի եւ Նախիջեւանի խանութիւններ) մանրամասն ուսումնասիրութեամբ: Ժամանակակիցները շատ բարձր են գնահատել նրա կատարած ուսումնասիրութիւնը: 1840ին նրա «Հայկական մարզի *կամերալ* նկարագրութիւն» աշխատութիւնը արժանանում է Ռուսաստանի ԳԱ ազգագրագէտների դրական կարծիքին (գրախօսներ Մ.Ի. Բրոսսէ եւ Պ. Ի. Կեպպէն), իսկ այնուհետեւ Ս. Պետերբուրգի Կայսերական ԳԱ «դեմիդովեան պարգէտ»ին: 1830ին նա ստանձնել է հայկական մարզային կառավարման խորհրդականի պաշտօնը: 1833ին եղել է Հայկական Մարզի եկամուտների եւ պետական գոյքի բաժանմունքի նախագահը, իսկ այնուհետեւ, աշխատել է որպէս Այսրկովկասեան Երկրամասի գլխաւոր կառավարչի յատուկ յանձնարարութիւնների գծով պաշտօնեայ: 1838ին, տեղափոխուելով Ս. Պետերբուրգ, աշխատանքի է անցել պետական գոյքի նախարարութիւնում: 1840ից եղել է ներքին գործերի նախարարութեան վիճակագրական վարչութեան թղթակից անդամ (*Հայկական սովետական հանրագիտարան, հտր. 8, ՀԽՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1982, էջ 542-43. նաեւ՝* https://ru.wikipedia.org/wiki/Шопен,_Иван_Иванович, մատչում՝ 8 Ապրիլ 2020):

¹⁴ Ֆրեդերիկ Դիւ Բուա դը Մոնպերո (1798–1850), շվեյցարացի (ծագումով ֆրանսիացի) ճանապարհորդ, եւ գիտնական: 1831-34՝ միայնակ սկսում է վտանգալից իր գիտահետազօտական ճանապարհորդութիւնը դէպի Ղրիմ եւ Կովկաս: Այդ ընթացքում հաւաքած, մշակած ու խմբագրած նիւթերի հիմամբ 1839-43՝ Փարիզում հրատարակում է նրա վեցհատորեայ «ճանապարհորդութիւն»ը, իսկ 1843ին Նէօշատէլում՝ նրա կազմած «ատլաս»ը: Ժամանակակիցները շատ բարձր են գնահատել նրա աշխատանքը: «Ճանապարհորդութիւն»ը ամբողջութեամբ թարգմանում է գերմաներէն: Փարիզի Աշխարհագրական Ընկերութիւնը նրան պարգեատրում է Grand prixով: Լոնդոնի Երկրաբանական Ընկերութիւնը բարձր է գնահատում կատարուած աշխատանքը, իսկ ռուսական կառավարութիւնը 20,000 ռուբլի դրամական պարգէտ է յանձնում Դիւ Բուային՝ «ատլասը» հրատարակելու համար: Նիկոլայ Ա. ցարը նրան պարգեատրում է Ս. Ստանիսլաւի 2քանշանով եւ նուիրում ադամանդակոտ մատանի: Պրուսիայի թագաւորը նրան պարգեատրում է Մեծ Ոսկէ Մեդալով (*Grande medaille d'or*)՝ գիտութեան բնագաւառում յաջողութիւնների համար: Լոնդոնի, Բեռլինի եւ Սանկտ Պետերբուրգի աշխարհագրական ընկերութիւնները նրան ընտրում են իրենց թղթակից անդամ (F.A.M. Jeanneret, et J.H. Bonhôte, *Biographie Neuchâteloise, t. 1*, Locle, chez Eugène Courvoisier, Libraire-éditeur, 1863, էջ 279-80. նաեւ՝ D. Knoepfler, *Université, Histoire de l'Université de Neuchâtel, t. 1*, La première Académie, 1838-48, Univ. de Neuchâtel [u.a.], Neuchâtel, 1988, էջ 257-304):

րը, տարբեր ժամանակներում հրատարակուած քարտէզները, Հայաստանի Ազգային Արխիւի նիւթերը եւ այլ աղբիւրներ:

Հետազոտութիւնների մի շարք մեթոդների կիրառման, աղբիւրների համադրման, վերլուծութեան (անգամ չմխրճուելով, եւ շրջանառութեան մէջ չդնելով աւելի հին՝ հայկական եւ օտար աղբիւրները) եւ եզրայանգումների հիման վրայ փորձելու ենք ներկայացնել Հայաստան Աշխարհի մի հատուածի՝ նախկինում բացառապէս հայերով բնակեցուած Սեւանայ լճի աւազանի իրական պատկերը: Կազմելու ենք երկու նոր թեմատիկ քարտէզ, ինչպէս նաեւ Հայկական Մարզի վարչատարածքային քարտէզը: Պատմական որոշ աղբիւրների եւ ականատեսների՝ վերոյիշեալ աշխատութիւնների հեղինակների վկայութիւնների համաձայն (1828-35), յօդուածի սահմաններում, փորձելու ենք բացայայտել աղբիւրեջանական «պատմագրութեան» նենգափոխութիւնները:

ՍԵՒԱՆԱՅ ԼՃԻ ԱԻԱԶԱՆ. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Սեւանայ լճի աւազանը (երկարութիւնը 120 կմ, լայնութիւնը՝ 30-80 կմ, մակերեսը շուրջ՝ 4,890 կմ²) բնակեցուած է եղել դեռեւս վաղնջական ժամանակներից: Այդ են վկայում տարածաշրջանում յայտնաբերուած եւ տարբեր ժամանակաշրջաններով թուագրուող հնագոյն կառոյցների, հնագիտական իրերի եւ յուշարձանների բազմազանութիւնը (բրոնզէդարեան (վաղ, միջին, ուշ), երկաթէդարեան շրջանի դամբարաններ, կիկլոպեան ամրոցներ, «վիշապ» կոչուող քարակոթողներ, նիզակներ, սայլեր, ռազմակառքեր, սափորներ, արձանիկներ, կենցաղային իրեր, երկաթէ իրեր, զարդեր են.):¹⁵ Գտածոների աշխարհագրութիւնը եւ քանակը վկայում են այն մասին, որ Սեւանայ լճի աւազանը եղել է խիտ բնակեցուած, որը շատ բանով պայմանաւորուած էր տարածաշրջանում քաղցրահամ լճի եւ բարենպաստ բնակլիմայական պայմանների առկայութեամբ:

Մի շարք բնակավայրերի տարածքում յայտնաբերուել են ուրարտական (Վանի Թագաւորութեան) արքաների թողած արձանագրութիւնները, որոնց համաձայն, վերոյիշեալ տարածաշրջանը նուաճելու եւ իրենց հպատակեցնելու համար նրանք ստիպուած են եղել մարտնչել տեղաբնիկ ցեղային միութիւնների դէմ, որոնց առաջնորդներին յիշատակում են «թա-

¹⁵ Ս. Սարգսեան, *Նախնադարեան հասարակութիւնը Հայաստանում*, ԵՊՀ, Երեւան, 1967. նաեւ՝ Գ. Միքայէլեան, «Սեւանի աւազանի կիկլոպեան ամրոցները», *Հայաստանի հնագիտական յուշարձանները, հրդ. 1*, ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտ. եւ ազգագր. ինստ., Երեւան, 1968. նաեւ՝ Օ. Խնկիկեան, «Տլազուլի կոթողներ Վարդենիսի լեռներից եւ «վիշապաքարերի» մեկնութեան հարցի շուրջ», *Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների*, 3:1997. նաեւ՝ Է. Խանզադեան, «Լճաշէնի վիշապը», *Հին Հայաստանի մշակոյթը, հ. XIII*, Երեւան, 2005 եւն.:

գաւոր» պատուանունով¹⁶: Արգիշտի Ա.ի գահակալման տարիներին (Ք.ա. 786-64) տէրութեան սահմաններում ընդգրկուեց նաեւ Սեւանայ լճի աւազանը: Նա կարողացաւ միաւորել Հայկական Լեռնաշխարհի մեծ մասը մէկ կենտրոնացուած պետութեան մէջ, դառնալով Առաջաւոր Ասիայի հզօրագոյն տէրութիւններից մէկը¹⁷:

Նպատակ չհետապնդելով ներկայացնել Հայաստանի եւ նրա անքակտելի մաս կազմող Սեւանայ լճի¹⁸ աւազանի պատմութեան դարաւոր ընթացքը՝ նախընտրում ենք յօդուածի շրջանակներում քննարկել միայն վերոբերեալ թեմային առնչուող ժամանակաշրջանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՍԵՒԱՆԱՅ ԼՃԻ ԱԻՎԱԶԱՆՆ ԸՍՏ ՇՈՂԷՆԻ

Պատմական յայտնի իրադարձութիւնները յետոյ, 1826-28 ռուս-պարսկական եւ 1828-29ի ռուս-թուրքական պատերազմների աւարտով Ռուսական Կայսրութեանն յաջողում է իր ռազմաքաղաքական դիրքերը ամրապնդել Այսրկովկասում, որը կարող էր ցատկահարթակ հանդիսանալ Միջերկրական եւ Հնդկաց ովկիանոս նրա առաջխաղացման համար:

1828 Փետրուարի 10ին կնքուած Թուրքմենչայի պայմանագիրը ռուս-պարսկական պետական սահմանագիծը հարաւում հաստատում է Արաքս գետը: Պարսկաստանը պաշտօնապէս ճանաչում է Էրեւանի ու Նախիջեւանի խանութիւնների միացումը Ռուսաստանին: Իսկ 1828 Մարտի 21ին Նիկոլայ Ա.ի հրամանագրով Արեւելեան Հայաստանի նոր գրաւուած տարածքներում կազմաւորում է Հայկական Մարզ (Армянская область) վարչական միաւորը (1828-40)՝ Էրեւան (Էրիւան, Երեւան) կենտրոնով:

Նորաստեղծ վարչական միաւորի մասին բազմակողմանի եւ հաւաստի վիճակագրական տեղեկատուութիւն ստանալու նպատակով ցարական կառավարութեան՝ կովկասեան առանձին զօրաբանակի գլխաւոր հրամանատար եւ Կովկասի քաղաքացիական մասի գլխաւոր կառավարիչ կոմս

¹⁶ Г. Меликишвили, *Урартские клинообразные надписи* (Ուրարտական սեպագիր արձանագրութիւնները), ԽՍՀՄ ԳԱ, Մոսկուա, 1960:

¹⁷ Բ. Յարութիւնեան, Վ. Մխիթարեան, *Վանի Թագաւորութիւնը Ք.ա. IX-VII դարերում, Հայաստանի պատմութեան աղլաս, Ա. մաս, Մակմիլան Արմենիա, Երեւան, 2004, էջ 14-15. նաեւ՝ Բ. Յարութիւնեան, (խմբ.), Հայոց պատմութիւն, հնագոյն եւ հին շրջան, դասագիրք 6, Մանմար, Երեւան, 2013, էջ 46:*

¹⁸ Սեւանայ լիճը տասնեակ դարերի ընթացքում բազմիցս անուանափոխուել է՝ Գեղամայ ծով, Գեղամայ լիճ, Լիխնիտէս լիճ, Գեղա(ր)քունեաց ծով, Գեղա(ր)քունեաց լիճ, Սեւանայ ծով, Սեւանայ լիճ, Ճելուկելարի, Դարիա Շիրին, Գեօքչայ եւն. (Թ. Յակոբեան, Սո. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հյր. 4, ԵՊՀ, Երեւան, 1998, էջ 577*):

Ի. Պասկեւիչի¹⁹ յանձնարարութեամբ 1829ին սկսում են Հայկական Մարզի կամերալ նկարագրութեան կազմման գործընթացները²⁰: Հետազոտութիւնների իրականացումը յանձնարարում է Շոպէնին:

Շոպէնի աշխատութիւնը²¹ կարելի է համարել անգնահատելի ու հաւաստի սկզբնաղբիւր հայոց պատմական հայրենիքի մի հատուածի մասին:

Շոպէնը իր աշխատութիւնը շարադրելիս, Հայկական Մարզին վերաբերող պաշտօնական ամբողջական տեղեկատուութիւնից զատ, փնտրւոյն, գտել եւ թարգմանել է Այսրկովկասի մասին առկա բոլոր աշխատութիւնները, անհրաժեշտութեան դէպքում գրականութիւն է ձեռք բերել Փարիզից, Պետերբուրգից եւ Մոսկուայից, որի արդիւնքում, կարողացել է շարադրել Հայաստանի պատմութեան, աշխարհագրութեան, ազգագրութեան եւ հնագիտութեան բաժինները²²:

Շոպէնը աշխատութեան առաջին գլուխը վերնագրում է «Մեծ Հայքի հնագոյն աշխարհագրութեան կարճ նկարագրութիւնը»: Այն սկսում է հետեւեալ պարբերութեամբ.

Երկիրը, որը յայտնի է Հայաստան անուամբ, ներկայացնում էր երբեմնի բաական հզօր պետութիւն, որը երկարութեամբ՝ 1,500 վերստ (1,600 կմ - Վ.Մ.) ձգւում էր Եփրատ գետից մինչեւ Կուր եւ Կասպից ծով, իսկ լայնութեամբ՝ 1,200 վերստ (1,280 կմ - Վ.Մ.)՝ Լազերի երկրից, Կովսիդայից, Կովկասեան Լեռներից եւ Իբերիայից մինչեւ Դիարբեքիի հարաւային սահմանները: Այս ընդարձակ երկիրը, որը ներառում է շուրջ 1,800,000 վերստ² (2,048,400 կմ² - Վ.Մ.)²³ տարածք, հնագոյն ժամանակներից բնակեցուած է հայերով: Հայրենիքին համակած դժբախտութիւնների պատճառով ստիպուած՝ հայերը յաճախ տեղահանւում էին ամբողջ բնակավայրերով եւ փոխարինւում Փոքր Ասիայում փոխնիփոխ գերիշխող տարբեր ժողովուրդների նոր վերաբնակներով²⁴:

Իսկ Մեծ Հայքի Թագաւորութեան տեղադիրքը եւ սահմանները նկարագրելիս նա գրում է.

---

¹⁹ Երեւանի գրաման համար Պասկեւիչն ստացել է «Կոմս Էրիանսկի» պատուանունը (URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Паскевич,_Иван_Фёдорович, մատչւում 8 Ապրիլ 2020):

²⁰ Հայկական Մարզում ուսումնասիրութիւնները սկսում են 1829 Ապրիլին եւ աւարտում 1832 Մայիսին (И.И. Шопен, *Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи* (Պատմական յուշարձան Հայկական Մարզի կացութեան մասին՝ այն Ռուսական Կայսրութեանը միացնելու ժամանակաշրջանում), Ս. Պետերբուրգ, 1852, էջ 1:

²¹ Նոյն:

²² Նոյն, էջ I, III-IV:

²³ Հեղինակը Մեծ Հայքի մակերեսը հաշուելիս օգտագործել է նշուած տարածքի առաւելագոյն երկարութեան (1,500 վերստ) եւ լայնութեան (1,200 վերստ) արտադրեալը (1,800,000 վերստ²)՝ հաշուի չառնելով երկրի սահմանների ձեւը:

²⁴ Նոյն, էջ 1:

Մեծ Հայքը արեւմուտքից սահմանակցել է Փոքր Հայքին, որից բաժանում էր Եփրատ գետով, հարաւում՝ Միջագետքին, Ասորեստանին եւ Քրդստանին, ուրոնցից բաժանում էր Տարոսի լեռնաբազուկներով: Արեւելքում սահմանակցում էր Պարսկաստանի Ատրպատական (Ադերբայջան) նահանգի եւ Կասպից ծովի, իսկ հիւսիսում՝ Ալբանիայի (այժմ Շաքի եւ Շիրվան), Իբերիայի (Վրաստան) եւ Կովսիդայի (Մինգրելիա, Իմերեթիա եւ Գուրիա) Թագաւորութեան եւ նրա մաս՝ Տրապեզոնդի (Տրապիզոնի - Վ.Մ.) փաշալիքի հետ²⁵:

Շոպէնը խանդավառուած, մեծ ակնքալիքով լի, կարծիք է արտայայտում Ռուսաստանին միացուած տարածքներում կատարուելիք ապագայ ուսումնասիրութիւնների եւ դրանց արդիւնքների մասին: Նա գրում է, որ Արեւելքը մարդկութեան օրրանը լինելուց զատ, նաեւ նրա հնութիւնների գանձարանն է: Այս առումով Անդրկովկասն ընդհանրապէս, իսկ Հայաստանը յատկապէս, արժանի է ամէնայն ուշադրութեան: Ռուսական Անդրկովկասում հետազօտութիւնները խոստանում են մեծ բացայայտումներ հնագոյն թագաւորութիւնների՝ Աղուանքի կամ Ալբանիայի եւ Իբերիայի, հայկական հնագոյն մարզերի (Մեծ Հայքի Թագաւորութեան աշխարհների - Վ.Մ.)՝ Ուտիքի, Արցախի, Փայտակարանի, Սինիքի, Տայքի ու Գուգարքի մի մասի վերաբերեալ: Հետազօտութիւնների համար բաց են Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը՝ իր բազմաթիւ վանքերով, եւ ամբողջ երկրամասը՝ մեծաթիւ հնագոյն եկեղեցիներով ու վանքերով: Այդ յուշարձաններից իրաքնչիւրը Արեւելքի պերճախօս պատմութեան մի էջ է²⁶:

Շարունակելով պատմական ժառանգութեան թեման՝ նա գրում է նաեւ հայոց լեզուի մասին.

Հայերն ասում են, որ ամենասուրբ եւ ամենաանձեռնմխելի ժառանգութիւնը, որ հայրը կարող է թողնել իր երեխաներին, դա հայրենի լեզուն է: Բոլոր ազգերի մէջ միայն հայերը կարողացան հարիւրամեակների միջով՝ Նոյից մինչեւ մեր օրերը, փոխանցել եւ ամբողջական պահպանել այդ թանկագին արժէքը²⁷:

Հայկական Մարզի նկարագրութեան մէջ ասում է. «Հայկական Մարզը զբաղեցնում է պալմական (Մեծ Հայքի Թագաւորութեան - Վ.Մ.) Արարարեան եւ Սինիքի մարզերի (աշխարհների - Վ.Մ.) մեծ մասը եւ Վասպուրականի երկու գաւառը»²⁸: Մարզը ունի մօտ 24,000 վերստ² (կամ 27,314 կմ² - Վ.Մ.)²⁹ մակերես: Ընդհանուր պետական սահմանի երկարու-

---

²⁵ Նոյն, էջ 1-2:

²⁶ Նոյն, էջ 221-22:

²⁷ Նոյն, էջ 177:

²⁸ Նոյն, էջ 250:

²⁹ Շոպէնը իր աշխատութիւնում, Հայկական Մարզի զբաղեցրած մակերեսին անդրադառնալով, գրել է, որ իր հաշուարկով այն զբաղեցնում է մօտ 24,000 վերստ², ինչն, ըստ մեր հաշուարկի, հաւասար է 27,314 կմ²: Սակայն, մեզ յայտնի գրականութեան մէջ տարածքի մակերեսը տրւում է շատ ւելի փոքր (20,720, 21,000 կմ²), քան իրականում եղել է (27,314 կմ²) (Նոյն, էջ 353):

թիւնը մօտ 480 վերստ (կամ 512 կմ - Վ.Մ.) է, որից Թուրքիայի հետ սահմանագծի երկարութիւնը՝ 230 վերստ (կամ 245 կմ - Վ.Մ.), իսկ Պարսկաստանի հետ՝ 250 վերստ (կամ 267 կմ - Վ.Մ.): Մարգային սահմանի երկարութիւնը 430 վերստ (կամ 458,7 կմ - Վ.Մ.) է: Սահմանների ընդհանուր երկարութիւնը՝ 910 վերստ (կամ 970,7 կմ - Վ.Մ.)³⁰:

Հայկական մարզը բաղկացած է Էրիւանի³¹ եւ Նախիջեւանի պրովինցիաներից (նահանգներից) ու Օրդուբադի օկրուգից (շրջանից)³²:

Մարզն ունի 3 քաղաք՝ Էրեւանը, Նախիջեւանը եւ Օրդուբադը: Մարզի կենտրոնը՝ գլխաւոր քաղաքը Էրեւանն է: Գիւղերը՝ 1111 են, որից բնակեցուած է 752ը, իսկ անմարդաբնակները (դատարկ հողը)՝ 359ն են³³:

Շոպէնը աշխատութիւնում անդրադառնում է նաեւ մարզի բնակչութեան ազգային կազմի ձեւաւորման պատճառներին.

ԺԱ. դարի կեսերից սկսեցին Պարսկաստանում, Հայաստանում, Վրաստանում եւ Փոքր Ասիայում երեւալ վայրի ցեղերի՝...սելջուկների, մոնղոլների, թաթարների եւ թուրքերի ահեղ հորդանքերը: Առաջին ներխուժումը Հայաստան եղել է սելջուկների, երկրորդը՝ Չինգիզ խանի, իսկ վերջինը՝ Լենկթէմուրի կողմից, որից յետոյ Հայաստանը եւ Վրաստանը դարձան մուսուլմանների հարկատուները: Նրանց իւրաքանչիւր ներխուժման ժամանակ սուրը անխնայ ոչնչացրեց տեղաբնիկներին...: Իսկ յաղթողները հաստատուեցին ամայացած եւ դատարկ բնակավայրերում: Այսպիսով, տարբեր ժամանակներում, տարբեր թաթարական ցեղերի կողմից ձեւաւորուեց մարզի մահմեդական բնակչութիւնը, ուր առկայ է նաեւ արաբական հետքը³⁴:

Ըստ Շոպէնի՝ մարզում հայերից (25,151 մարդ) զատ բնակւում էին տարբեր ազգութիւններ՝ թաթարներ (իսլամի շիա եւ սուննի ճիւղերին դաւանող տարբեր ցեղախմբեր՝ բայաթ, դաջար, դազախ, այրումլի, մուղանլի, սադարակլի, շահդիլին, կարակոյունլու, քիանգարլի եւն.), քրդեր (շիա եւ սուննի), քրդեր-եզդիներ, ցիգաններ՝ գնչուներ (քրիստոնեայ՝ բոշաներ, սուննի՝ միթրուքներ, շիա՝ դարաշիններ) եւն.:

³⁰ Նոյն, էջ 352-53:

³¹ Ըստ Շոպէնի, հայերէնում քաղաքը կոչուել է Էրեւան: Այստեղ Էրիւան անուան փոխարէն օգտագործում ենք Էրեւան տարբերակը (նոյն, էջ 463): Էրեւան (Երեւան) անունը կապում են Էրեբունի բերդաքաղաքի անուան հետ: Վերջինս կառուցուել է Ք.ա. 782ին՝ ուրարտական Արգիշտի Ա. թագաւորի օրօք: Յիշատակւում են նաեւ Այրիվան, Երիւան, Երուանդաւան, Էրեուն, Էրիւան, Իրիւան, Ռեւան եւ Րիւան անուանումները (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *հղր.* 2, Երեւան, ԵՊՀ, 1988, էջ 215):

³² Шопен, էջ 448:

³³ Հայկական Մարզի անմարդաբնակ գիւղերի ցուցակի վերաբերեալ նա գրում է. «Կցուած ցուցակը ապացուցում է, որ իր ժամանակին ինչ աստիճան ծաղկուն եւ մարդաշատ է այն (Մարզի տարածքը - Վ.Մ.) եղել: Իմիջայլոց, այդ գիւղերը տարի առ տարի վերականգնւում են» (նոյն, էջ 485-519):

³⁴ Նոյն, էջ 529-30:

Անդրադառնալով Հայկական Մարզում հայերի վերաբնակեցման՝ նա արձանագրում է, որ այն իրականացուել է երկու փուլով.-

- 1828-29՝ Պարսկաստանից (6,946 ընտանիք - 18,836 տղամարդ, 16,723 կին – *ընդամենը՝ 35,560 մարդ*),
- 1830՝ Թուրքիայից՝ Բայազետից, Կարսից, ինչպես նաև Մուշի, Վանի եւ Արզ(ե)րումի փաշայութիւններից (3,682 ընտանիք - 11,417 տղամարդ, 10,249 կին – *ընդամենը՝ 21,666 մարդ*):

*Ընդհանուրը՝ 57,226 մարդ*³⁵:

Ըստ Շոպէնի՝ Հայկական Մարզի ազգաբնակչութեան վերաբերեալ վերջին տուեալները, որոնք հիմնուած են 1828-30ի հաւաստի *կամերալ* նկարագրութեան վրայ, հետեւեալն են.-

- հայերը (տեղաբնիկներ՝ 25,151; պարսկահայեր՝ 35,560; արեւմտահայեր՝ 21,666), *ընդամենը՝ 82,377 մարդ*.
- թաթարները, քրդերը (բոլոր մուսուլմանները)՝ 81,749 մարդ.
- եզդիները՝ 324 մարդ:

*Ընդհանուրը՝ 164,450 մարդ*³⁶:

Շոպէնի արձանագրած վերոբերեալ տուեալներից ակնյայտ են դառնում նոր իշխանութիւնների՝ Ռուսական Կայսրութեան որդեգրած ազգային քաղաքականութեան մօտեցումները: «Հայկական Մարզ» վարչական միաւորի սահմաններում պահպանել հաւասարութիւնը, մի կողմից՝ հայ քրիստոնեաների (82,377 մարդ), միւս կողմից՝ բոլոր մուսուլմանների ու փոքրաքանակ եզդիների (82,073 մարդ) միջեւ (տե՛ս քարտէզ 1)³⁷:

1833 Փետրուարի 27ին, բարձրագոյն իշխանութեան կողմից, հաստատում է Հայկական Մարզի զինանշանը³⁸:

ՍԵՒԱՆԱՅ ԼՃԻ ԱԻԱԶԱՆԸ

Վերոյիշեալ վարչական բաժանման մէջ մեր հետազօտութեան նիւթ հանդիսացող Սեւանայ լճի աազանը զբաղեցնում է Էրեւանի նահանգի, համանուն շրջանի Գէօքչայի մահալը (գաւառը) ամբողջութեամբ եւ Դարաչիչակի գաւառը մասամբ՝ լճին յարող հատուածը:

Շոպէնը տեղագրական առումով մարզի գաւառները բաժանել է երեք խմբի՝ լեռնային, միջին եւ հարթ տարածքների: Ըստ այդ բաժանման, լեռնային՝ Գէօքչայի, Դարաչիչակի եւ Աբարանի գաւառներից երկուսը, ինչպէս նկատում ենք, համարում են մեր ուսումնասիրութեան առարկան³⁹:

³⁵ Նոյն, էջ 525-40:

³⁶ Նոյն, էջ 542, 635-42:

³⁷ Վ. Մխիթարեան, քարտէզ 1, Հայկական մարզի վարչատարածքային բաժանումը (1828-1840):

³⁸ Шопен, էջ 461:

³⁹ Նոյն, էջ 346:

Նա մարզի ֆիզիկաաշխարհագրական նկարագրության ժամանակ չի թաքցնում հիացմունքով արտայայտուել նաեւ մեզ հետաքրքրող տարածքների մասին. «*Դարաչիչակը (Ծաղիկների ծորը) պարուած է երփներանգ ծաղիկներով եւ բաական մեծ լայնատերեւ անտառով: Այն, Գեօքչայի եւ Դարալագեագի գաառներն Օրդուբադի շրջանի հետ միասին, կարելի է անուանել Անդրկովկասեան Շվէյցարիա, յարկապէս Զօդի (Սոթքի - Վ.Մ.) հովիտը, Գիւնէի⁴⁰ եւ Թաշ պիլակի⁴¹ միջեւ, հրաշալի է»⁴²:*

Նա անդրադառնում է Սեւանայ լճի պատմութեանը, անուան ծագումնաբանութեանը, նշելով, որ հնում լիճը կոչուել է հայկեան տոհմի թագաւորներից մէկի անունով Գեղամայ, իսկ Պտղոմէոսը այն յիշատակում է Լիխնիտէս ձեւով: Խօսում է լճի ժամանակակից անուան մասին, փաստելով, որ թուրքերը, պարսիկները եւ ռուսները այն կոչում են Գեօքչայ (Կապոյտ ջուր), եւ, որ նրա ջուրը քաղցրահամ է, ուր թափում են 36 գետ: Դիտարկումներ է անում լճի ծագման⁴³, նրա հայելու մակերեսի՝ մօտ 1,200 վերստ² (կամ 1,366 կմ² - Վ.Մ.), ջրի որակի, հանքային աղբիւրների, աւազանի կլիմայի եւ այլ հարցերի շուրջ: Այդ թում նշում է, որ լիճը երբեք չի եղել նաւարկելի, իսկ նրանից սկիզբ առնող Զանգա (Զանգու - Վ.Մ.) գետը հնում կոչուել է Հրազդան, Հուրաստան կամ Բժնի ջուր⁴⁴:

Գրելով կղզու մասին՝ հեղինակը նշում է, որ այն կոչում է Գեղամայ կամ Սեւանայ, եւ, որ այնտեղ է գտնում Սեւանայ վանքը իր եկեղեցիներով ու վանականների խցերով՝ զբաղեցնելով ամբողջ կղզին: Նա կղզու նկարագրութեանը յաւելում է. «*Անընդմէջ ասպարակութիւնների եւ գիշարիչ կողոպուտի ժամանակ, քառսի մարնուած երկրում, ուր մարդկանց որսը համարում էր հիմնական զբաղմունքներից մէկը մերձակայ հարեւանների համար, այս վայրը, մէկ անգամ չէ, որ տուել է վստահելի ապաստան ճնշուածներին*»⁴⁵:

Շոպէնը Դարաչիչակի պատմամշակութային արժէքներին անդրադառնալիս՝ նշում է. «*Այս գաւառի գրեթէ բոլոր գիւղերը լեցուն են հնագոյն շի-*

---

⁴⁰ Արեգունի, Գիւնէիք. գաւառակ Սեւանայ լճի աւազանում, լճի հս.-արլ. կողմում: Մեծ Հայքի Սիւնիք աշխարհի Գեղարքունիք գաւառի մի մասն էր (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *հյոր. I*, ԵՊՀ, Երեւան, 1986, էջ 420):

⁴¹ Հաւանաբար Թաշ Պիլակը Կարմիր դար լեռնագագաթն է Վարդենիսի լեռնաշղթայում, նրա հս. կողմում, Մարտունու եւ Վարդենիսի սահմանագլխին:

⁴² Шопен, էջ 350:

⁴³ Ըստ Շոպէնի՝ լիճն ունի հրաբխային ծագում: Սեւանայ լճի ծագման եւ դրա աւազանի խնդիրների ուսումնասիրութեամբ զբաղուել են անուանի գիտականներ՝ Հ. Գաբրիէլեանը, Ս. Սարգսեանը, Լ. Վարդանեանցը, Կ. Պաֆենհոլցը, Վ. Օբրուչեւը, Դ. Անուչինը, Մ. Միտտէն եւ այլք: Այսօր ձեւաւորուել է ընդհանուր կարծիք, թէ Սեւանայ լճի գոգաւորութիւնը ունի հրաբխատեկտոնական ծագում:

⁴⁴ Шопен, էջ 10-11, 248, 395:

⁴⁵ Նոյն, էջ 402:

նութիւններով. դրանց հանդիպում ենք լեռներում եւ բնակիչների կողմից լքուած բնակավայրերում, որոնց մի մասը ծածկուել է անտառով»⁴⁶, իսկ Գէօքչայի վերաբերեալ հատուածում շարադրում է. «Գէօքչայի գաւառի յուշարձանների մանրամասն նկարագրութիւնը կը զբաղեցնէր մէկ ամբողջ հատոր եւ պարմութեան համար կը հաղորդէր բաւական հետաքրքիր փաստեր... Գիւղերն ու ձորերը լցուած են հնագոյն եկեղեցիներով, վանքերով, խաչերով, արձանագրութիւններով ծածկուած տապանաքարերով: Ամէն ինչ ապացուցում է հնում այստեղ ապրող բնակիչների բազմաթուութիւնն ու հարստութիւնը»⁴⁷:

Գէօքչայի գաւառի բնակչութեանը եւ բնակավայրերին վերաբերող թեման քննարկելիս՝ հեղինակը զուգահեռներ է անցկացնում պատմական ոչ-վաղ անցեալի եւ ներկայի միջեւ: Նա յղում անելով աղբիւրներին՝ եզրակացնում է, որ տարածաշրջանի բազմաթիւ գիւղերի աւերուածութեան եւ ամայացման հիմնական պատճառներից են նաեւ 1319ի աւերիչ երկրաշարժը, 1730ականներին պարսկական բանակի գործողութիւնները եւ լեզգիների կործանիչ յարձակումները: Շոպէնը յիշատակում է նաեւ պարսից Շահ Աբբասի կազմակերպած բռնագաղթը⁴⁸, որն իսկական արհաւիրք դարձաւ տարածաշրջանի համար: Այս իմաստով, Շոպէնը ցաւով նշում է, որ այդ ընդարձակ տարածաշրջանում մարդ (հայ - Վ.Մ.) չկայ, ով կը կարողանար բացատրել լճի աւազանի բնակավայրերի մեծ մասի անունները⁴⁹: Նա գրում է. «Այդ գիւղերի մի մասը պահպանել են հնագոյն անունները, մի մասը նոր անուններ են ստացել, իսկ միւս մասն ընդհանրապէս մոռացուել է»⁵⁰:

Շոպէնը, բաւական հանգամանալից անդրադառնում է նաեւ մեր ուսումնասիրութեան նիւթ հանդիսացող տարածքների լեռնագրութեանը, ջրագրութեանը, հողերին, կլիմային եւն.:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԵՒ ՍԵԻԱՆԱՅ ԼՃԻ ԱԻԱԶԱՆԸ ԸՍՏ ՖՐԵԴԵՐԻԿ ԴԻԻ ԲՈՒԱ ԴԸ ՄՈՆՊԵՐՈՅԻ

Ռուսական Կայսրութեան տիրապետութեան տակ գտնուող տարածքներում՝ Ղրիմում եւ Կովկասում, եւ յատկապէս Հայկական Մարզում, 1834ին իր «ճանապարհորդական» գործունէութիւնն է ծաւալել Եւրոպայում եւ Ռուսաստանում մեծ ճանաչում ձեռք բերած յայտնի ճանապարհորդ եւ գիտնական Ֆրեդերիկ Դիւ Բուա դը Մոնպերոն: Արդիւնքում, նա հրատարակել է *Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en*

⁴⁶ Նոյն, էջ 312,

⁴⁷ Նոյն, էջ 315:

⁴⁸ Նոյն, էջ 706:

⁴⁹ Նոյն, էջ 316:

⁵⁰ Նոյն, էջ 510:

Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, վեցիստորեայ աշխատութիւնը⁵¹ եւ Ատլասը՝ *Voyage au Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, ATLAS⁵²:

Տարիներ առաջ, Դիւ Բուայի աշխատութիւնների մասին մեր երկրում հրատարակուած որեւէ նիւթ գտնելու ջանքերն ապարդիւն անցան: Այդ բացթողումը լրացնելու նպատակով, մեր նախորդ հրապարակումներում փորձել ենք ներկայացնել յանիրաւի մոռացութեան մատնուած Դիւ Բուայի կեանքն ու գործունէութիւնը, անդրադարձել նրա գիտական ժառանգութեանը⁵³: Լինելով բազմակողմանի զարգացած անձնատրութիւն, նա իր աշխատութիւններում արձանագրել է տուեալ ժամանակաշրջանում Կովկասում եւ Ղրիմում տիրող իրավիճակը, շրջանառութեան մէջ է դրել պատմական, աշխարհագրական, քարտէզագրական եւ մշակութային հսկայ նիւթ, որը հնարատրութիւն է ընձեռում կատարել համեմատութիւններ եւ վերլուծութիւններ: Լաւ տիրապետելով Արեւմտեան Եւրոպայում ուսումնասիրուող տարածաշրջանին առնչուող նիւթին, ինչպէս նաեւ ծանօթութիւնների շնորհիւ կարողացել է օգտուել նաեւ չհրատարակուած նիւթերից եւ պատմական փաստաթղթերից: Այս առումով հարկ է յիշատակել նրան մեծապէս օժանդակած Մարի-Ֆելիսիտէ Բրոսէի անունը⁵⁴:

⁵¹ Frédéric DuBois de Montperreux, *Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, T. I-III, IV, V-VI, Librairie de Gide, Editeur des annales des voyages, Paris, 1839, 1840, 1843:

⁵² Frédéric DuBois de Montperreux, *Voyage au Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, ATLAS, Neuchatel en Suisse, chez l'Auteur, Paris, 1843:

⁵³ Վ. Մխիթարեան, «Ֆրեդերիկ Դիւ Բուա դը Մոնպերոյի քարտէզը ադրբեջանական գիտական եւ քաղաքական շահարկումներում», *Հայագիտութեան հարցեր*, 3:2014, Երեւան, էջ 34-52. նաեւ նոյնի՝ “Les cartes françaises de la Transcaucasie comme sources historiques,” *L’Arménie et la Géorgie en Dialogue avec l’Europe, du Moyen Âge à nos Jours*, France, 2016, էջ 274-82. նաեւ նոյնի՝ «Ֆրեդերիկ Դիւ Բուա դը Մոնպերո՝ այդչափ յայտնի եւ մեզանում այդքան անծանօթ շվեյցարացի ճանապարհորդը (պատմաաշխարհագրական եւ քարտէզագրական ուսումնասիրութիւն)», ՀՀ եւ մերձատր արտասահմանի երկրների տնտեսութեան զարգացման եւ տեղաբաշխման ժամանակակից հիմնախնդիրները, գիտական յօդուածների ժողովածու, Մեկնարկ, Երեւան, 2017, էջ 80-88. նաեւ՝ Վ. Մխիթարեան, Գ. Ղամբարեան, «Սեւանայ լճի աազանի քարտէզը Հայաստանում՝ գծահանուած ոռա ինժեներների կողմից 1832 թ.» որպէս պատմական աղբիւր», *Հայագիտութեան հարցեր*, 3(18):2019, Երեւան, էջ 35-48:

⁵⁴ Ф.Д. Монперэ, *Путешествие вокруг Кавказа. У черкесов и абхазов, в Колхиде, в Грузии, в Армении и в Крыму* (Ճանապարհորդութիւն Կովկասի շուրջ:

Դիւ Բուայի աշխատութիւնները կարելի է դասել մեզ համար անչափ հետաքրքիր եւ անգնահատելի պատմական սկզբնաղբիւրների շարքին:

Իդէպ, թէեւ նրա ուսումնասիրութիւններում Հայաստանն ու հայերը ներկայացուած են բարեացական դիրքից, այնուամէնայնիւ, աղբրեջանցիները այլազգի յօդուածագիրների միջոցով, ջանասիրաբար փորձում են նրա աշխատանքները օգտագործել հայերի դէմ⁵⁵:

Դիւ Բուայի երկի, Հայկական Մարզին վերաբերող հատուածում, բաական մեծ տեղ է յատկացուած հայ ժողովրդի պատմութեանը, թագաւորներին եւ մայրաքաղաքներին, կրօնին, ճարտարապետական յուշարձաններին, մարզի աշխարհագրութեանը, երկրաբանութեանը եւն.:

Իր պատմական ակնարկներից մէկում, շարունակելով Հայաստանի մայրաքաղաքների թեման, Դիւ Բուան գրում է. «Արմաւիրն, ըստ հայերի՝

Չերքէզների ու արխազների մօտ, Կովսիդա, Վրաստան, Հայաստան եւ Ղրիմ), հար. 1, թրգմ. ֆրանսերէնից՝ Ն.Ա. Դանկելիչ-Պուշինա, խմբ. Ա.Վ. Ֆադէեւ, ԽՍՀՄ ԳԱ վրացական մասնաճիւղ, Սուխումի, 1937:

⁵⁵ О. Буланова, *Азербайджан и «Путешествие вокруг Кавказа» Дюбыа де Монпери в 1833-1834 г.* (Աղբրեջանն ու Դիւբուա դը Մոնպերէի «ճանապարհորդութիւն Կովկասի շուրջը» 1833-1834 թթ.), *Azer History* (URL: <https://azerhistory.com/?p=8880> , մատչում՝ 08 Ապրիլ 2020 թ.). նաեւ՝ նոյնի՝ *Азербайджан и Эривань 1833-1834 годов в зарисовках Дюбыа де Монпери* (1833-1834 թթ. Աղբրեջանն ու Էրիւանը Դիւբուա դը Մոնպերէի նկարներում), *Azer History* (URL: <https://azerhistory.com/?p=8883> , մատչում՝ 08 Ապրիլ 2020):

Վերոբերեալ երկու յօդուածների ուսումնասիրութիւնը մեզ թոյլ է տալիս կարծիք յայտնել առ այն, որ Բուլանովան շատ վատ է պատկերացնում քննարկուող պատմական ժամանակաշրջանը, անելին, կարելի է ասել, որ պատշաճ չի տիրապետում քննարկուող նիւթ՝ Դիւ Բուայի աշխատութիւններին: Հոսկ, նա հրապարակել է «դատողութիւններ», որոնք շատ հեռու են իրականութենից, ունեն միայն քարոզչական բնոյթ եւ որեւէ գիտական հետաքրքրութիւն ու կարեւորութիւն չեն ներկայացնում:

Այս պարագայում մեզ համար յստակ են 'գիտնականի' մօտեցումները, դրդապատճառները եւ նպատակները: Կամայական մեկնաբանելով եւ նենգափոխելով պատմական իրողութիւնն ու Դիւ Բուայի աշխատութիւնների փաստերը՝ նա հետապնդել է միջանի նպատակ.-

ա) Շրջանառել այն միտքը, թէ իբր մինչեւ ԺԹ. դարի 30ականները Մեծ Հայք-Հայաստան անունով երկիր երբեք գոյութիւն չի ունեցել:

բ) Ստուեր նետել Դիւ Բուա գիտնականի եւ նրա աշխատութիւնների ճշմարտացիութեան վրայ:

գ) Մեղադրել ռուսներին, որոնք իբր, յանուն իրենց շահի եւ ի նպաստ հայերի, հովանաւորել են հանրայայտ գիտնական ճանապարհորդին՝ «պատմական կեղծիքներ» կատարելու դիմաց:

դ) «Ապացուցել», որ Աղբրեջանը հնագոյն երկիր է, իսկ աղբրեջանցիները բնիկներ են:

ե) Աղբրեջանը ներկայացնել իբրեւ հնագոյն մշակոյթի կրող երկիր:

հիմնադրուել է Ք.ա. 2000ին Արմայիս (Արամայիս - Վ.Մ.) թագաւորի կողմից եւ 18 դար շարունակ եղել Հայաստանի թագաւորների նստավայրը»⁵⁶:

Իսկ գրքի մէկ այլ հատուածում շարադրում է.

Հիմա էլ միքանի բառ՝ Էջմիածնի պատմութեան վերաբերեալ:

Վաղարշապատը՝ Քասախ գետի վրայ գտնուող՝ Կոտայքի գաւառում, հնում կրում էր Արտիմէդ քաղաք, այսինքն՝ Դիանայի քաղաք անունը: Այն կառուցուել է Երուանդ Ա.ի կողմից՝ Ք.ա. 600ին: Այնուհետեւ կոչուել է Վարդգէսաւան՝ հայ իշխան Վարդգէսի անուամբ, ով ամուսնացել էր Երուանդ թագաւորի քրոջ հետ եւ դարձել այդ քաղաքի տէրը:

Տիգրան Բ.ն Ք.ա. 100ին այնտեղ հիմնեց հրեաների գաղութ, եւ այն դարձաւ մեծ առեւտրական քաղաք: Երկրորդ դարի աւարտին մօտ Վաղարշ թագաւորը քաղաքը շրջապատեց պարիսպներով, նրան տուեց իր անունը եւ դարձրեց թագաւորանիստ քաղաք: Նաեւ այն անուանուեց Նոր քաղաք ու մինչեւ 344 եղաւ Հայաստանի թագաւորների նստավայրը⁵⁷:

Անդրադառնալով Արտաշատ քաղաքին, նա նշում է. «Վազեցի դէպի աւերակները եւ լիւլի վայելեցի այդ անծայրածիր տարածքը, քանզի երբեք նման բան չէի տեսել թէ՛ ընդգրկմամբ եւ թէ՛ աւերածութեամբ:

Սկրաքոնն ասում է, որ Արտաքսաւորան կառուցուել է ըստ մի յաբակագծի, որ Հաննիբալն է տուել Արտաշէսին, որն էլ այն դարձրել է Հայաստանի մայրաքաղաքը»⁵⁸:

Դիւ Բուան իր ճանապարհորդութեան ընթացքում, ըդգծուած մանրամասնութեամբ է ներկայացնում Հայ Եկեղեցին եւ հոգեւոր ժառանգութիւնը. «Սուրբ Գրիգորը դարձաւ Հայաստանի առաջին պատրիարքը եւ այդ երկրի առաջին տաճարը կառուցեց այն վայրում, որտեղ, նրա իսկ հասարմամբ, Յիսուս Քրիստոսը յայտնուել էր իրեն: Այդտեղ խոյանում էր Անահիպ կամ Վեներա աստուածուհուն նուիրուած մի տաճար...: Այդ եկեղեցին հայերէնում կոչուեց Էջմիածին, այսինքն՝ Միածին որդու էջք, եւ մեր օրերում այն դարձեալ Հայաստանի պատրիարքական եկեղեցին է»⁵⁹:

Հեղինակը գրում է, դարեր առաջ եւ ոչ-վաղ անցեալում երկրաշարժի աւերիչ հետեւանքների մասին.

Հայաստանի պատմութիւնը նշում է նաեւ 1319ի ցնցումը, որն աւերեց շատ քաղաքներ ու գիւղեր:

1827 Նոյեմբեր ամսին այս կարգի մի իրադարձութիւն տապալեց Կեչառիսի սբանչելի գմբէթը եւ Գեօքչայի շատ այլ եկեղեցիներ:

Հայաստանի արեւմտեան մասում, Կուլպէի, Երուանդակերտի, Երուանդաշատի, Անիի բոլոր գեղեցիկ եկեղեցիները գետնին են տապալուել, եւ վիթխարի բեկորներն այս ու այն կողմ են նետուել՝ ասես գնդակի հարուածից

⁵⁶ Frédéric DuBois de Montperreux, *T. III*, էջ 419:

⁵⁷ Նոյն, էջ 363-64. նաեւ՝ Saint-Martin, *Mémoires, I մաս*, էջ 115:

⁵⁸ Նոյն, էջ 404:

⁵⁹ Նոյն, էջ 369-70:

վայր ընկած կեզվիներ: Այս կողմերում դժուարութեամբ կարելի է գտնել անվնաս, չճաքճքուած շէնք⁶⁰:

Դիւ Բուան եւս իր գրքում անդրադարձել է Սեւանայ լճի աւազանին՝ երկրաբանական կառուցուածքին, ֆիզիկաաշխարհագրական նկարագրութեանը, լճի անուան ծագումնաբանութեանը եւ դրա չափերին, ջրի ու ռակի ու աւազանի գետային ցանցի հետ կապուած որոշ հարցերին: Կատարել է տարածքի դիտարկում՝ ջերմաստիճանի չափումներ, ներկայացրել տարածաշրջանի պատմական ակնարկը՝ իր մեկնաբանութեամբ, անդրադարձել վերաբնակեցուած գիւղերին, հայ նոր վերաբնակներին, հայկական մշակութային ժառանգութեանը եւն.:

Երբ խօսքը վերաբերում է Սեւանայ լճի անուանը, նա նշում է.

Թուրքերն այս լճին տալիս են Կուկչէի դարիա, Կապոյտ ծով անունը, որը ռուսական քարտէզներում վերարտադրում է Գէօկչայ կամ Գոկչա անուամբ: Հայաստանում այն անուանում են նաեւ Քաջարսու կամ Քաղցրահամ լիճ: Հին հայերն այն գիտէին որպէս Գեղամայ լիճ՝ իրենց նախկին թագաւորներից մէկի անուամբ:

Քաղցրահամ լիճ անուանումը նրան տրուել է ի հակադրութիւն Վանայ եւ Թաւրիզի լճերի, որոնք աղի են, եւ որոնց ջրերը բնաւ պիտանի չեն խմելու ...⁶¹:

Հեղինակը նկարագրելով Սեւանայ լճի աւազանը գալիս է հետեւեալ եզրայանգմանը. «*Լճափի հարաւ-արեւելեան, հարաւային ու արեւմտեան ողջ հարուածը առաջարկում է դիտելու համար սքանչելի երկրամաս՝ իր թագաւորների օրօք խիտ բնակեցուած Հայաստանի ամենահարուստ եւ ամենագեղեցիկ մասերից մէկը, եւ... շրջապատուած է պորֆիրային կամ հրաբխային բարձր լեռներով...*»⁶²:

Անդրադառնալով լճի աւազանի պատմութեանը, հին եւ վերաբնակեցուած բնակավայրերին, բնակչութեանը եւ ճարտարապետական յուշարձաններին, նա նշում է.

Հայաստանի թագաւորների օրօք այն առանձնայատուկ մի գաւառ կամ իշխանապետութիւն էր՝ Սիւնիք կամ Սիսական անուամբ, որն ունէր բազմաթիւ շրջանների բաժանուած տարածքներում ապրող մեծաթիւ ազգաբնակչութիւն: Տարածաշրջանը ծածկուած էր գիւղերով, եկեղեցիներով եւ ունէր բազում քաղաքներ ու գեղեցիկ վանքեր:

Սակայն պարսիկների դէմ՝ թուրքերի, վրացիների եւ ռուսների պատերազմների ընթացքում, քանիցս ամբողջով աւերուած այդ երկիրը վերածուել էր անապատի, եւ գրեթէ ամբողջ հայ ու այլազգի բնակչութիւնը ստրկութեան էր տարուել:

Ռուսական կառավարութեան առաջին հոգսը, հենց որ դարձաւ այդ երկրի տէրը, այն վերաբնակեցնելն էր՝ այնտեղ նորաբնակներ ուղարկելով: Այդտեղ հաստատուեցին Պարսկաստանից եւ Թուրքիայից եկած հայերը, թաթարները,

⁶⁰ Frédéric DuBois de Montperreux, *T. III*, էջ 476:

⁶¹ Նոյն, էջ 306:

⁶² Նոյն, էջ 308:

որոնք այդ ընդարձակ տարածաշրջանը բաժանեցին իրար մէջ: Հայերը զբաղեցրին լճափի արեւմտեան մասը, մինչդեռ թաթարները գնացին հաստատուելու հարաւ-արեւելքում՝ չվախենալով Ղարաբաղի թաթարներից, որոնք սիրում են թալանել՝ անցնելով սարերով, եւ որոնց նրանք ընդունում են զէնքը ձեռքին: Այսօր 53 գիւղեր վերաբնակեցուած են, եւ դեռեւս երեւում են չվերաբնակեցուած 45 այլ գիւղերի աներակները:

Անցած ժամանակների վեց գեղեցիկ եկեղեցիներ վերստին հօտեր են գտել⁶³:

Նա շարունակում է. «Սինիքի ամենայայտնի վայրը միշտ եղել է Զօրկամ Զօդ (Սոթք - Վ.Մ.) քաղաքը, որն ուներ եկեղեցի եւ գտնուում էր լճից 20 վերստ *հեռաւորութեան վրայ*, Զօրի գեղեցիկ հովտում: Դա Սոթք /Sodk'h/ գաւառի գլխաւոր քաղաքն էր, հաւանաբար, Պարզումէոսի Սողոսենէն»⁶⁴:

Դիւ Բուայի գրքի Սեւանայ աւազանի վերաբնակներին առնչուող մասում տեղ է գտել շատ յուզիչ մի պատմութիւն. «Երբ ռուսները Սեւանայ լճի ափ ուղարկեցին Թուրքիայից եկած հայ նոր վերաբնակների, բախտի բերմամբ, նոր ժամանաձների մի ընտանիքի տեղաւորեցին լքուած եկեղեցիներից մէկի մօտ: Նորեկների մէջ էր նաեւ սպիտակահեր մի ծերունի, ով ժամանման առաջին իսկ պահից արտասովոր անհանգստութիւն էր դրսեւորում: Տեսնում էին, թէ նա ինչպէս էր պտտում այդ եկեղեցու շուրջը, նայում մերթ այս, մերթ այն կողմից: Միւս հայերը՝ խիստ զարմացած նրան հարցրին, թէ ինչն էր նրան այդպէս մտահոգում: «Ինձ թւում է, որ ես եղել եմ այսպեղ,- ասել է նա,- որ ճանաչում եմ այս եկեղեցին: Եկեղեցու երգ-չախմբի տեղում պիտի որ լինի այսպիսի կամ այնպիսի բան, որ առաջներում տեսել եմ: Հենց այսպեղ էի գալիս խաղալու, երբ ջահել տղայ էի՝ նախքան մեր ամբողջ ընտանիքի հետ ստորկութեան տարուելը Թուրքիա: Տեսէ՛ք, ինձ ծանօթ է սա, նաեւ՝ սա»: Վերջապէս, միանգամայն յստակօրէն տեղը բերեց ամէն բան, եւ ամէնեւի՛ն կասկած չկար, որ դա եկեղեցին էր իր գիւղի, որտեղից նրան տարել էին ութից ինը տարեկանում, եւ որտեղ ճակատագիրն այնքան անսպասելիօրէն բերում էր՝ աւարտելու կեանքի վերջին օրերը»⁶⁵:

Բնաւ զարմանալի չէ, որ Գեօքչայի գաւառի նկարագրութեան ժամանակ իր գրքում այս միջադէպը արձանագրել է նաեւ Շոպէնը⁶⁶: Ըստ նրա՝ 1830ին Բայազէտից գաղթած մօտ 120ամեայ այդ ծերունին վերաբնակուել էր Փաշաքենդ⁶⁷ գիւղում: Մարդկային ճակատագրին վերաբերող այս

⁶³ Նոյն, էջ 311:

⁶⁴ Նոյն, էջ 312:

⁶⁵ Նոյն, էջ 312-13:

⁶⁶ Դիւ Բուան անձամբ ճանաչել է Շոպէնին, եւ Հայկական Մարզում գտնուելու ընթացքում նոյնիսկ գործակցել (Frédéric DuBois, *T. III*, էջ 413):

⁶⁷ Փաշաքենդ գիւղը յետագայում վերանուանուել է Հացառատ: Այժմ՝ Գաւառ քաղաքի թաղամաս:

փոքրիկ պատմությունը նա աարտում է հետեւեալ տողերով. «Մահանալով 1831ին, թաղուելով հայրենի հողում, նա մխիթարուեց»⁶⁸:

Դիւ Բուայի կազմած *Աղլատում* տեղ է գտել նաեւ «Սեւանայ լճի աւազանի քարտէզը Հայաստանում՝ գծահանուած ռուս երկրաչափների կողմից 1832» խորագիրը կրող ֆրանսերէն քարտէզը (տե՛ս քարտէզ 2)⁶⁹:

Քարտէզի հետազօտութեան ընթացքում, մի շարք հարցերի հետ մէկ-տեղ, կարողացել ենք պարզել.-

ա) Սեւանայ լճի աւազանում բնակավայրերի տեղադրութիւններն ու անուանումները:

բ) «Սեւանայ լճի աւազան»ի ռուսական քարտէզը, մինչեւ *Աղլատում* տեղ գտնելը, ամէնայն հաւանականութեամբ, առանձին չի հրատարակուել, այլ եղել է ընդամենը քարտէզի կազմողական բնօրինակը:

գ) «Սեւանայ լճի աւազան»ի քարտէզը մեզ հետաքրքրող տարածքի խոշոր չափսի ամենահին քարտէզն է՝ ընդհանրապէս եւ Հայկական Մարզի առաջին խոշորաչափ քարտէզն է, որ կազմուել է ռուսների կողմից⁷⁰:

դ) 1832ին Սեւանայ լիճը ծովի մակարդակից ունեցել է շուրջ 1916 մ. բացարձակ բարձրութիւն⁷¹:

Իդէպ, Բուան Սեւանայ լճի աւազանի ֆրանսերէն քարտէզը կազմել է ռուսական քարտէզի օրինակով: Յայտնի է՝ ռուսական քարտէզներում լճի անունը տրուում էր օտարալեզու *Гѣр-чаѣ*, *Гокча* տարբերակներով: Իսկ հեղինակը իր քարտէզում կիրառել է լճի անուան հայկական տարբերակը՝ Սեւանայ լիճ (*Lac Sévang*) ձեւով: Ընդ որում, նա այդ սկզբունքին հարազատ է մնացել նաեւ իր գրքի շարադրանքում:

Դիւ Բուայի *Աղլատում* տեղ գտած նկարի⁷²՝ «Տեսարան Սեւանայ լճից, Հայաստանում, հայեացք Չուբուկլուից»⁷³ միջոցով հեղինակը կարողացել

⁶⁸ Шопен, էջ 316-17:

⁶⁹ Frédéric DuBois, *Carte du bassin du lac Sévang en Arménie, relevée par les ingénieurs russes en 1832*, Lithographie de H. Nicolet à Neuchatel (Suisse), ATLAS, Série de géographie ancienne et moderne ou 1re Série, Pl. VII:

⁷⁰ Մխիթարեան, «Ֆրեդերիկ Դիւ Բուա դը Մոնպերո՝ այդչափ», էջ 80-88:

⁷¹ 1832ի դրութեամբ Սեւանայ լճի մակարդակի բարձրութեան ճշգրտումը մեզ համար կարեւորում է այնքանով, որ այսօր գոյութիւն ունի «Սեւանայ լճի հիմնահարց» հասկացութիւնը, եւ աւազանի բնահամակարգի խախտումը հիմնականում պայմանաւորուած է լճի մակարդակի արհեստական իջեցմամբ: 2021 Փետրուարի 2ի դրութեամբ, Սեւանայ լիճը ծովի մակարդակից գտնուել է 1900 մ. 52 սմ բարձրութեան վրայ

(URL: <https://armenpress.am/arm/news/1042260.html> , մատչում՝ 31 Մայիս 2021):

⁷² Չուբուկլու բնակավայրը յայտնի է նաեւ Ճապոտիկ (դեռեւս ԺԳ. դարում յիշատակել է Կիրակոս Գանձակեցին), Մուրացան եւ Չիբուխլու ձեւերով: Բնակավայրը Ծովագիւղ է վերանվանուել 1935ին (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հոր. 2, ԵՊՀ, Երեւան, 1988, էջ 860*):

է մեզ հաղորդել շուրջ երկուհարիւր տարուայ վաղեմութեան հայ գիւղացու կենցաղին վերաբերող հետաքրքիր տեղեկութիւն, որը կարող է պատմական հրաշալի սկզբնաղբիւր լինել ուսումնասիրութեան համար:

Վերոյիշեալ երկու նկարների վերաբերեալ հարկ է նշել որ բնապատահական չէ նկարների մակագրութիւններում Դիւ Բուայի կողմից շրջանառուած Մեծ Հայք եւ Հայաստան երկրանուանումների օգտագործման հանգամանքը որպէս հոմանիշներ՝ հաւասարութեան նշան դնելով դրանց միջեւ⁷⁴:

ՔԱՐՏԵԶՆԵՐԻ ԿԱԶՄՈՒՄ

Մեր հետազոտութիւնների արդիւնքում կազմել ենք մէկ վարչական եւ երկու թեմատիկ քարտէզ:

Հայկական Մարզի վարչատարածքային բաժանումը (1828-40) քարտէզն⁷⁵ ընդհանուր պատկերացում է տալիս մարզի սահմանների (պետական, մարզային), վարչական բաժանման (նահանգ, շրջան, գաւառ) եւ Սեւանայ լճի աւազանի աշխարհագրական տարածքի վերաբերեալ:

Մշակուել են Սեւանայ լճի աւազանի քարտէզների կազմողական բնօրինակների տարրերը եւ դրանց արտայայտման ձեւերը: Համապատասխանեցուել են առկայ (1828ի սկիզբ) եւ հայերով վերաբնակեցուած բնակավայրերի (1828-32) ցանկերը, ազգային կազմը, դրանց տեղադրութիւնն ու անուանումները՝ համեմատելով «Սեւանայ լճի աւազանի քարտէզը Հայաստանում (1832)» քարտէզը հին (պատմական) եւ ժամանակակից քարտէզների հետ եւն.:

Սեւանայ լճի աւազանի բնակավայրերն ըստ ազգային կազմի (1828ի) քարտէզում⁷⁶ (քարտէզ 3) ակնյայտօրէն երեւում է, որ Ռուսաստանին անցնելու նախօրէին Հայկական Մարզի տարածքի Սեւանայ լճի աւազանը գործնականում հայաթափուած էր՝ վերոյիշեալ պատմական իրադարձութիւններով պայմանաւորուած: Երբեմնի հայաշատ ու ծաղկուն այդ ընդար-

---

⁷³ Frédéric DuBois, *Vue du lac Sévang, en Arménie, prise de Tchoubouklou*, ATLAS, Série pittoresque ou IIe Série, Pl. XXXIII:

⁷⁴ Հրատարակութեան ենք նախապատրաստում մի աշխատութիւն, որտեղ թարգմանաբար կը ներկայացուի Դիւ Բուայի վեցհատորեայ գրքից ու *Արլաւից* Հայաստանին եւ հայերին վերաբերող ընդգրկուն հատուածը: Յուսով ենք, որ այն իր ուրոյն տեղը կը գտնի եւրոպացի հեղինակների հայերի եւ Հայաստանի մասին հրապարակումների շարքում՝ պատմութեան, աշխարհագրութեան, տեղանունաբանութեան, քարտէզագրութեան, երկրաբանութեան, ջրաբանութեան, կլիմայի, հնագիտութեան եւ ազգագրութեան մասին արժէքաւոր, անաչառ տեղեկութիւններ պարունակելու շնորհիւ:

⁷⁵ Մխիթարեան, քարտէզ 1:

⁷⁶ Մխիթարեան, քարտէզ 3, Սեւանայ լճի աւազանի բնակավայրերն ըստ ազգային կազմի (մինչեւ 1828):

ծակ ֆիզիկաաշխարհագրական շրջանում (երկարությունը 120 կմ, լայնությունը՝ 30-80 կմ, մակերեսը շուրջ՝ 4,890 կմ²) կար 37 բնակավայր (Գեօքչայի գաւառում՝ 36, իսկ Դարաչիչակի գաւառում՝ 1), որոնցից ընդամենը 2ն էին հայաբնակ (Երանոսը - Գեօքչայում՝ 81 բնակիչ, Գոմաձորը - Դարաչիչակում՝ 142 բնակիչ) եւ 1 բնակավայր, ուր թաթարների հետ համատեղ ապրում էին փոքրաթիւ հայեր (Զարգիբիրը - Գեօքչայում՝ 9 բնակիչ)⁷⁷, իսկ մնացած բնակավայրերը զբաղեցրած էին թաթարական տարբեր ցեղախմբերի կողմից (կարափափախ, դեմուրչիլի, միլլի, թաքերլու, ալիկանլու, այրումլի եւ կարակոյունլու)⁷⁸:

Անմարդաբնակ՝ աւերակ բնակավայրերի թիւը - ըստ Շոպէնի հաւաստի - պաշտօնական տուեալների, Գեօքչայի գաւառում հասնում էր 67ի, իսկ Դարաչիչակում 16ի⁷⁹:

Սեւանայ լճի աւազանի բնակավայրերն ըստ ազգային կազմի (1828-32) քարտէզում⁸⁰ (քարտէզ 4) տրուած են նաեւ Թուրքմենչայի պայմանագրից յետոյ պարսկահայ եւ արեւմտահայ գաղթականների կողմից վերաբնակեցրած գիւղերը: Այդ ժամանակահատուածում լճի աւազանում արդէն գոյութիւն ունէր 64 բնակավայր (Գեօքչայի գաւառում՝ 59, իսկ Դարաչիչակի գաւառում՝ 5), որոնցից հայաբնակ էին 25ը՝ Գեօքչայում (8,647 բնակիչ) եւ 5ը՝ Դարաչիչակում (1,563 բնակիչ)⁸¹: Այսպիսով, եթէ 1828ի սկզբին Սեւանայ լճի աւազանի բնակչութեան թիւը 5,839 էր (232 հայ եւ 5,607 թաթար), ապա 1832ի վերաբնակեցումից յետոյ բնակչութեան թիւը աճել եւ հասել էր 15,817ի (10,210 հայ եւ 5,607 թաթար):

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՎԱԶԿԱՏՈՒՆ ԹՈՒՐԲ-ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ԵՒ ԹԻՒՐԲԱԼԵՁՈՒ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Կարծում ենք տեղին է ներկայացնենք նաեւ տարածաշրջանում զարգացած «պատմական գործընթացներ»ը (ԺԱ. դարի Ա. կէս-ԺԹ. դարի Ա. կէս): Նման ներկայացումը հնարաւորութիւն կ'ընձեռնի լուսաբանել մինչեւ 1828 Արեւելեան Հայաստանում մեծաթիւ քոչուոր ցեղերի յայտնուելու պատճառների եւ թիրքալեզու տեղանունների միջեւ գոյութիւն ունեցող պատճառահետեւանքային կապն, ու այդ իրավիճակի նախապատճառները:

⁷⁷ Պօքը, էջ 591-602:

⁷⁸ Հ.Մ. Յարութիւնեան, *Նոր Բայազէտի գաւառը 1828-1913 թթ.*, ՀՀ ԳԱ-ԵՊՀ, Երեւան, 2008. նաեւ՝ *Հայաստանի Ազգային Արխիւ*, ֆ. 90, ց. 1, գ. 89, թթ. 2-324; ֆ. 90, ց. 1, գ. 88, թթ. 2-336:

⁷⁹ Պօքը, էջ 515-17:

⁸⁰ Վ. Մխիթարեան, քարտէզ 4, Սեւանայ լճի աւազանի բնակավայրերն ըստ ազգային կազմի (1828-1832):

⁸¹ Պօքը, էջ 591-602:

ԺԱ. դարից իվեր Հայաստանի տարածքը ենթարկուել է սելջուկ-թուրքական⁸² հորդանների՝ ժամանակակից թիրքալեզու բնակչության (Բալկաններում, Փոքր Ասիայում, Հայկական Լեռնաշխարհում⁸³ եւ նրա մասը կազմող Այսրկովկասում սփռուած) նախնիների կողմից յարձակման: Թիրք քոչուորների Հայկական Լեռնաշխարհ ներթափանցումը լի էր հայ ժողովրդի համար աննախադէպ, անկանխատեսելի եւ կործանարար հետեանքներով: Թիրքական տարրի ձեռնարկած աւերիչ արշաւանքները սկզբնաւորեցին հայ բնակչութեան բնաջնջման եւ տարահանման բազմադարեան գործընթացը, իր իսկ հայրենիքում՝ պատմական Հայաստանում:

Թիրք վաչկատուների Հայկական Լեռնաշխարհ ներխուժման յաջորդ փուլերը պայմանաւորուած էին մոնղոլ-թաթարների (ԺԳ. դար) եւ Լենկթեմուրի (ԺԴ. դար) արշաւանքներով: Արդէն ԺԵ. դարում Հայաստանի տարածքի մի հատուած գտնուում էր թիրքական ցեղախմբերի կողմից ստեղծուած Ասկկոյունլուների եւ կարակոյունլուների պետութիւնների ներքոյ:

Չնայած վերոյիշեալ արհաւիրքներին, դեռ երկար ժամանակ պատմական Հայաստանի ողջ տարածքը համարուում էր հայկական, ուր հայ բնակչութիւնը կազմում էր մեծամասնութիւն: Այդ են վկայում նաեւ Մարկո Պոլոյի (1254-1324) հետեւորդներից՝ վանական Ժուրդէն դը Սեւերակի ճանապարհորդութիւնների (1320ականներ) գրառումները, որտեղ գրուած է.

Այս երկրում ապրում են հիմնականում հայեր-հերետիկոսներ (հերետիկոս՝ ոչ-ուղղափառ, տարբեր վարդապետութիւն քարոզող - Վ.Մ.): ...Այս Հայաստանը ձգւում է Սեբաստից (Սիվասից - Բ.Շ.) մինչեւ Օրոգանի (Մուղանի - Բ.Շ.)

⁸² *История Востока, Восток в средние века. Закавказье в XI-XV вв.* (Արեւելքի պատմութիւն, Արեւելքը միջնադարում. Անդրկովկասը XI-XV դդ.), *հրքր.* 2, Մոսկուա, «Արեւելեան գրականութիւն» ՌԳԱ, 2002, էջ 515-16:

ա) «Թիրքերի առանձին խմբեր ներխուժել են տարածաշրջան եւ նախկինում, հիմնականում հիւսիսից (խազարներ, բուլգարներ եւն.), սակայն նրանք չեն փոխել էթնիկ կազմը»:

բ) «Ժամանակակիցների նկարագրութիւններում սելջուկեան ներխուժումը ներկայանում է որպէս աղէտ Անդրկովկասի երկրների համար: Սելջուկներն ամէնից արագ հաստատուեցին հայկական հարաւային հողերում, որտեղից հայ բնակչութիւնը ստիպուած էր արտագաղթել Բիւզանդիա: Այսպէս առաջացաւ Կիլիկիայի Հայկական Թագաւորութիւնը (1198-1375 - Վ.Մ.), որը գոյատեւեց մինչեւ ԺԴ. դարի վերջը: Եկուոր թիրքերի կողմից Հայկական Լեռնաշխարհում սկսուեց հայ եւ քուրդ բնակչութեան դուրս մղման բազմադարեայ գործընթացը: Նոյնը տեղի ունեցաւ նաեւ Անդրկովկասի սահմաններում»:

⁸³ «Հայկական Լեռնաշխարհ.- արեւմտեան Ասիայի լեռնային շրջան: Այն հիմնականում գտնուում է Թուրքիայում, զբաղեցնում է ամբողջ Հայաստանը եւ ներառում է հարաւային Վրաստանը, արեւմտեան Ադրբեջանը եւ հիւսիսարեւմտեան Իրանը: Լեռնաշխարհը զբաղեցնում է գրեթէ 154,400 քառակուսի մղոն (400,000 կմ²)»... (Encyclopedia Britannica, URL: <https://www.britannica.com/place/Armenian-Highland>, մատչում՝ 8 Մայիս 2021):

հարթավայրը, իսկ լայնությամբ՝ Բարձար լեռներից մինչեւ Տաուրիս (Թաւրիզ - Я.С.) ...: ... Այս լեռը կոչւում է Արարատ, եւ նրա մօտ է գտնուում Սեմուր (Վան? - Я.С.) քաղաքը: Ժամանակին նա մեծ էր, բայց այն կործանեցին թաթարները: Ես ճանապարհորդել եմ, գրեթէ, այս երկրով մէկ⁸⁴:

ԺԶ. դարից սկսած, պատմական Հայաստանի արեւելեան տարածքները դառնալով Օսմանեան Կայսրութեան եւ Սէֆեան Պարսկականի միջեւ անելի քան 300 տարի ձգուող հակամարտութիւնների՝ պարբերաբար կրկնուող աներիչ պատերազմների թատերաբեմ, ամայացան⁸⁵: Աւերածութիւններն ու կողոպուտը ուղեկցում էին հայ բնակչութեան ֆիզիկական բնաջնջմամբ, գերեվարութեամբ, տարագրութեամբ, սովով, համաճարակներով, կրօնական հալածանքներով եւ ուժացմամբ:

Աւելին, այս աղէտներին անելացան եւս երկուսը: Հակամարտող կողմերը երկուստեք որդեգրել էին «այրուած հողի» եւ թիրքական ցեղերով տարածաշրջանը վերաբնակեցնելու մարտավարութիւնները:

- Կիրառելով «այրուած հողի» մարտավարութիւնը, իրականացում էին բնիկ ժողովուրդների մեծաթիւ տեղահանութիւններ: Այս գործողութիւնները նպատակ ունէին հակառակորդին զրկել մարդկային եւ բնական աղբիւրներից, որպէսզի խոչընդոտեն թշնամու զօրքերի առաջխաղացումը: Նմանատիպ մօտեցումը յաճախ էր օգտագործուում յատկապէս պարսիկների կողմից: Օսմանեան զօրքերի յարձակումից առաջ պարսիկները տեղահանում էին տասնեակ հազարաւոր տեղաբնիկներին, որի արդիւնքում, հայկական տարածքները հեղեղում էին թիրքական քոչուոր ցեղերով:

- Օգտագործելով թիրքական ցեղերով տարածաշրջանը վերաբնակեցնելու մարտավարութիւնը թուրքերն ու պարսիկները հետապնդում էին հիմնականում երկու նպատակ. ա) տեղերում ամրապնդել սեփական իշխանութիւնը, իրենց հաւատարիմ ցեղերով՝ նրանց առաջնորդներին շնորհելով պաշտօններ եւ տարածքներ, եւ, բ) ի հաշիւ տեղաբնիկ ժողովուրդների, իրենց ենթակայութեան տակ գտնուող հողերում փոխել էթնիկ պատկերը:

Այսպէս, «այրուած հողի» քաղաքականութեան սահմուկելի օրինակ է Սէֆեան Պարսկականի կողմից իրականացրած բռնի տեղահանութիւնը: 1604ին օսմանեան զօրքերի առաջխաղացումից առաջ Շահ Աբբաս Ա.ը (1588-1629) կազմակերպեց Հայաստանի՝ Էրզրումի եւ Թաւրիզի

---

⁸⁴ Я.М. Свет, (пер. и прим.), *После Марко Поло. Путешествия западных чужеземцев в страны трех Индий* (Մարկո Պոլոյից յետոյ. Արեւմտեան օտարերկրացիների ճանապարհորդութիւնները երեք Հնդկաստանի երկրներ), Մոսկուա, Նաուկա, 1968, էջ 137-38:

⁸⁵ ԺԶ.-ԺԸ. դարերի թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում Երեւանի բերդը 14 անգամ ձեռքից ձեռք է անցել
(URL: https://hy.wikipedia.org/wiki/Երեւանի_բերդ , մատչում՝ 8 Մայիս 2021):

արանքում ընկած Երեւանի ու Նախիջեւանի ուղղութեամբ ձգուած տարածութեան բնակիչներ⁸⁶ բռնի գաղթեցումը (շուջ 300,000 որոշ տուեալներով 500,000 հայ)⁸⁷, դէպի Պարսկաստան՝ Սպահան (1605ին)⁸⁸: Նրանց մի մասը զոհուեց ճանապարհին⁸⁹: Աննախադէպ այս բռնագաղթը, որը ժամանակակիցներն անուանեցին «մեծ սուրգուն»⁹⁰, ահաւոր էր իր չափերով ու հետեւանքներով: Հայկական մարդաշատ բնակավայրերը ւերուեցին եւ դատարկուեցին⁹¹, տարածքում հայ բնակչութեան

⁸⁶ J. Chardin, *Voyages en Perse et autres lieux de l'Orient*, t. II, Amsterdam, 1711, էջ 304-05. նաեւ՝ Մ. Զուլալեան, *Հայ ժողովրդի XIII-XVIII դարերի պայմանական հարցերը ըստ երոստացի հեղինակների*, ՀՀ ԳԱ, Երեւան, 1990, էջ 151-52:

Ժան Շարդէնը գրում է. «Աբբաս Մեծն էր, որ ւերեց Զուլֆան եւ այն ամէն ամրութիւնները ինչ ռազմարուեստը այսպէղ ստեղծել էր. նոյն այդ պայծառով նա ւերեց Նախիջեւանը եւ Հայաստանի նոյն գծի վրայ գտնուող այլ վայրերը, որպէսզի թուրքական բանակին զրկէր պարենից: Այս նուրբ քաղաքական գործիչն ու մեծ զօրավարը, տեսնելով իր ուժերի թուլութիւնը թշնամու նկատմամբ, եւ մտածելով, թէ ինչ միջոցներով է հնարաւոր խոչընդոտել իւրաքանչիւր տարի թուրքական զօրքերի մուտքը Պարսկաստան, նուաճումներ կատարել այնպէղ ու իր գերիշխանութեան տակ պահել, որոշեց ամայացնել էրզրումի եւ Թաւրիզի արանքում ընկած Երեւանի ու Նախիջեւանի ուղղութեամբ ձգուած երկիրը, որ թուրքերի արշաւանքի սովորական ուղին էր եւ նրա բանակի պարենաւորման վայրը: Նա այնպէղից տեղափոխեց բնակչութիւնն ու անասնաւորները, ւերեց ամէն տեսակի շինութիւնները, հրկիզեց դաշտերն ու այգիները եւ թունաւորեց նոյնիսկ ջրի աղբիւրները»:

⁸⁷ «Իրան», *Հայկական սովետական հանրագիտարան*, հտր. IV, ՀԽՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1978, էջ 451:

⁸⁸ «Թիւ 226», *Հայերէն ձեռագրերի ԺԷ. դարի յիշարակարաններ (1601-1620 թթ.)*, հտր. Ա, ՀԽՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1974, էջ 183-84:

⁸⁹ Լ.Գ. Դանեղեան, *Առաքել Դարիժեցու երկը որպէս Աէֆեան Իրանի XVII դարի պայմանական սկզբնաղբիւր*, ՀԽՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1978, էջ 65-110:

⁹⁰ Սկզբնաղբիւրներում «մեծ սուրգուն» անուանումը ստացել է թուրքերէն «sürgün» (արտաքսում, տեղահանութիւն, բռնագաղթ) բառից:

⁹¹ Antonio de Gouvea, *Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roi de Perse Schah-Abbas, etc.*, Roven, 1646, in-4°, էջ 342-43. նաեւ՝ Զուլալեան, էջ 148: Անտոնիո դէ Գուաւեան գրում է. «Եթէ մենք փնտռելու լինենք մի ժողովրդի՝ խլուած իր սեփական երկրից եւ հին բնակավայրից, ապա մենք նրան կը գտնենք հայերի մէջ: Նրանք բռնութեամբ ու ուժով հանուած են պարսից թագաւորի հրամաններով եւ նրանք, ովքեր ի կատար են ածել այդ հրամանները, այնպիսի քմահաճոյք ու կատաղութիւն էին դրսեւորել, որ հայերը երկու սովորական օրուանից աւել ժամանակ չունեցան թողնել այն ծննդավայրերը, ուր մեծացել էին, եկեղեցիները, ուր նրանց հայրերն ու մայրերը թաղուած էին, տները, որ իրենք կառուցել էին, այգիները, որ տնկել էին, ժառանգութիւնը, որ ստացել էին, կարճ՝ այն ամէնը, ինչ մարդուն գոհացում կարող է պատճառել եւ հաճելի յիշողութիւններ արթնացնել»:

թուաքանակը կտրուկ պակասեց՝ հասնելով նուազագույնին: Միս կողմից, բնականաբար, այն մեծապես նպաստեց եւ ճանապարհի հարթեց թիրքական ցեղերի անարգել տեղաշարժի համար, որոնք յետագայում զբաղեցրեցին լքուած հայկական գիւղերն ու քաղաքները:

Բռնագաղթից յետոյ, 1606-09ին Հայաստանում մոլեգնում է սովը⁹²:

Վերաբնակեցման ցայտուն օրինակ կարող է հանդիսանալ Աբբասղուլի աղա Բաքիխանովի⁹³ գրքում տեղ գտած յիշատակումը. «Հին պաշտօնական գրագրութիւնից (ԺԶ. դարասկզբ - Վ.Մ.) երեւում է, որ Շահ Իսմայիլը (Իսմայիլ Ա., 1487-1524 - Վ.Մ.) Իրաքից բայաթ ցեղին գաղթեցրել է մասամբ էրիւան եւ մասամբ Դերբենդ եւ Շաքրան, որպէսզի հզօրացնի տեղական տիրակալներին»⁹⁴:

Հայկական տարածքներում վերաբնակեցուած բայաթ ցեղից յետոյ իր նշանակութեամբ երկրորդը՝ ղաջարական ցեղն էր, որ Փոքր Ասիա էր ներթափանցել թաթարական ներխուժումից յետոյ եւ սկզբնական շրջանում հաստատուել Սիրիայում⁹⁵:

Յիշատակութեան են արժանի Մեծ Հայքի Գուգարք Աշխարհի արեւելեան, ինչպէս նաեւ Ուտիքի ու Արցախի վերին գաւառներում իրականացուած վերաբնակեցումները: ԺԶ. դարավերջում Կուրի հովտում հաստատուում է ղազախլու-ղազախ թիրքական ցեղը: Իսկ ԺԷ. դարասկզբին Գանձակից հարաւ ընկած հարթավայրային շրջաններում տեղակայուած է ղզլբաշական զուլքադար ցեղի շամսադդինլու ճիւղը: Ըստ ԺԸ. դարի

---

⁹² 1606-09ին Հայաստանում մոլեգնած սովի հիմնական պատճառներից մէկը, որի հետեւանքով մահացել է միջանի հարիւր հազար եւ արտագաղթել տասնեակ հազարաւոր մարդ, ի թիւս 1596-1610 (1591-1611)ի Օսմանեան Կայսրութիւնում ջալալիական շարժման, ԺԶ.-ԺԷ. դարերի սահմանագլխին կլիմայական պայմանների փոփոխութիւնների՝ 1607ի երաշտի, 1603-18ի թուրք-պարսկական պատերազմի եւ համաճարակների, եղել է նաեւ 1604ի բռնագաղթը (Առաքել Դարիժեցի, *Գիրք պատմութեանց*, աշխ.՝ Լ. Խանլարեան, ՀԽՍՀ ԳԱ, Երեւան, 1990, էջ 112. նաեւ՝ Մ. Մալխասեան, «1606-1609 թթ. մեծ սովը Հայաստանում», *Բանբեր Երեւանի համալսարանի. հայագիտութիւն*, 2(23):2017, էջ 17-34:

⁹³ Աբբասղուլի աղա Բաքիխանով (1794–1847), «աղդրեջանցի» բանաստեղծ, գրող, լուսաւորիչ, «աղդրեջանական գիտական պատմագրութեան» հիմնադիր (URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Бакиханов,_Аббас-Кули-ага , մատչում՝ 8 Մայիս 2021):

⁹⁴ *Аббас-Кули-ага Бакиханов* (Աբբաս-Կուլի-աղա Բակիխանով), խմբ., մեկնաբանութիւններ, ծանօթ. եւ ցանկեր՝ ԱԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Զ.Մ. Բունիաթովի, Գիւլիստանի Իրամ, Բաքու, Էլմ, 1991, էջ 49:

⁹⁵ Шопен, էջ 531:

պատմագիր Վախուշտի Բագրատիոնի՝ 1620ականներին Գուգարքի արեւելեան տարածքները Շահ Աբբասը Ա.ը վերաբնակեցնում է բորչալու ցեղով⁹⁶:

Ինչպէս յայտնի է, որոշ ժամանակ անց, իրական տեղանունները անուանափոխուեցին, ու վերոնշեալ տարածքները սկսեցին կոչուել նոր վերաբնակեցումած քոչուոր ցեղերի անուններով. օրինակ՝ Ղազախ, Շամշադին եւ Բորչալու:

Հայկական տեղանունների անուանափոխութեան, եւ յետագայում դրանց մոռացութեան մատնելու հարցում շատ կարեւոր դեր է խաղացել այն, որ թիւրքական տարրի կողմից զաւթած տարածքներում հայ բնակչութեան արագ բնաջնջումը, կամ ընդհանրապէս, զանգուածային կազմակերպուած տեղահանութիւնները չէին ենթադրում տեւական որեւէ «համակեցութիւն» տեղաբնիկ հայերի եւ թիւրքական ցեղերի միջեւ: Այդ «գործընթացները» յետագայում տարածաշրջանում յանգեցրեցին մշակութային լանդշաֆտի եւ աշխարհագրական անուանումների կտրուկ փոփոխութեան⁹⁷: Վաշկատուն ցեղերը, հայ բնակչութեան բացակայութեան պայմաններում, նոր միջավայրում, անձանօթ լինելով հայկական տեղանուններին, ամբողջութեամբ կամ մասամբ դրանք փոխարինեցին իրենց քիմքին հաճոյ թիւրքերէնով:

Մինչ 1828 նմանատիպ իրավիճակ էր ստեղծուել Սեւանայ լճի աւազանում: Հայկական տեղանունների գերակշիռ մասը մոռացութեան էր մատնուել՝ անուանափոխուելով վերաբնակեցումած թիւրք-թաթարների կողմից: Այդ իրողութեան ճշմարտացիութիւնը իր աշխատութեան մէջ հաստատել է Շոպէնը: Նա գրում է. «Անցեալ դարում ամայացման ենթարկուած այդ գաւառը (Գէօքչայի - Վ.Մ.) մնացել էր միանգամայն դաւարկ: Հետեւաբար, երբ Էրիւանի»⁹⁸ վերջին սարդար Հուսէյն խանը 1814ին ձեռնամուխ եղաւ կարափափախներով այն վերաբնակեցնելուն, ոչ ոք չէր կարող յիշել նրա աւերուած գիւղերի անունները, որոնք, այդ ժամանակից ի վեր սպառացան նոր անուանումներ»⁹⁹:

Շոպէնի այս վկայութիւնը հաստատում է նաեւ մեր հետազոտութիւնների արդիւնքներով, որոնց համաձայն 1828ին – ինչպէս վերելում

⁹⁶ Ա. Եսայեան, «Թիւրքական ցեղերի բնակեցումը հիւսիսարեւելեան Հայաստանում Սէֆեանների օրօք (XVI-XVII դդ.)», *Բանբեր Մարտենադարանի*, 27:2019, Երեւան, էջ 288-95:

⁹⁷ A. Saparov, “The alteration of place names and construction of national identity in Soviet Armenia,” *Cahiers du monde russe*, 44/1:2003, էջ 179-98:

⁹⁸ «Նոյնիսկ Երեւանի անուանման՝ աղբրեջաներէնում գործածական իրօւան տարբերակը թիւրքական չի կարող լինել շատ պարզ պատճառով՝ դրանում խառնուած է ձայնաւորների ներդաշնակութեան օրէնքը, ուստի աղբրեջաներէնում այն վստահաբար փոխառութիւն է պարսկերէն ايروان [Iravān] ձեւից» (Վ. Ոսկանեան, URL: <https://analitik.am/news/view/626156> , մատչում՝ 8 Մայիս 2021):

⁹⁹ Шопен, էջ 446:

ասեցինք - ամբողջ Սեւանայ լճի աւազանը՝ շուրջ 4,890 կմ² մակերես ունեցող տարածքը գրեթէ ամայացուած էր, կար ընդամենը 37 բնակավայր՝ 5839 բնակչով, որից հայեր էին միայն 232ը, իսկ մնացած 5607ը՝ թուրք-թաթար (կարափափախ, դեմուրչիլի, միլլի, թաքերլու, ալիկանլու, այրումլի եւ կարակոյունլու ցեղերից)¹⁰⁰:

Իսկ առկայ 37 բնակավայրերի անուանումներից միայն երկուսն էին հայկական, Երանոսը՝ Գէօքչայի եւ Գոմաձորը՝ Դարաչիչակի գաւառներում, միւս 35 գիւղերի անուանումները օտարահունչ էին:

Յաւելենք, որ ըստ՝ Շոպէնի, Սեւանայ լճի աւազանում կար շուրջ 83 աւերակ բնակավայր¹⁰¹:

Դիւ Բուայի աշխատութիւններում կարելի է գտնել տեղանունների անուանափոխութեան բազմաթիւ օրինակներ: Այսպէս, Սեւանայ լճի աւազանը պատկերող նկարում եւ քարտէզում (քարտէզ 2) յիշատակում է Չուբուկլու (Չիբուխլու) տեղանունը: Ինչպէս նշել էինք, դեռեւս ԺԳ. դարում այս գիւղը Գանձակեցու կողմից յիշատակում է որպէս Ճապոտիկ¹⁰², որը յայտնի էր նաեւ Ճիպոտիկ ձեւով¹⁰³: Ամէնայն հաւանակութեամբ, տեղանունն թիրքական տարբերակը հայերէնից թարգմանաբար օգտագործուած ձեւն է:

Դիւ Բուայի Սեւանայ լճի աւազանի քարտէզում (քարտէզ 2) տեղ է գտել օրինակ՝ Սատանախաչ (Սատանագաչ) անուամբ լեռը: Սա, հայկական տեղանունն մասնակի փոխառման վառ օրինակ է: Բառը բաղկացած է, քրիստոնեաների համար անընդունելի, արհեստականօրէն միացուած երկու՝ սատանայ եւ խաչ մասերից: Անշուշտ, անիմաստ տեղանուն է, եւ որն է այս երկու բառերի միջեւ կապը դժուարանում ենք կոահել: Իսկ թուրք-թաթարի համար միեւնոյն էր:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Մերօրեայ «հարեանը» 1828ին հայերի պատմական հայրենիքում՝ Արեւելեան Հայաստանում, թուրք-թաթարների եւ թիրքալեզու տեղանունների առկայութեան հանգամանքը ընդունելով իբրեւ «հիմք/հիմնաւորում», այսօր իրեն իրաւունք է վերապահում յաւակնութիւններ ունենալ Երեւանի, Սեւանայ լճի աւազանի մեծ մասի, Սիւնիքի եւ Արցախի նկատմամբ: Ակնյայտ է, որ նա շրջանառութեան մէջ դնելով «Արեւմտեան Ադրբեջան» արհեստաձին հասկացութիւնը, հետապնդում է հեռահար քաղաքական նպատակներ:

---

¹⁰⁰ Յարութիւնեան. նաեւ՝ ՀԱԱ:

¹⁰¹ Шопен, էջ 515-17:

¹⁰² Յակոբեան եւ այլք, *հպր.* 2, էջ 860:

¹⁰³ URL: <https://hy.wikipedia.org/wiki/Ծովագիւղ>, (մատչում՝ 8 Մայիս 2021):

Կարելությունը եւ վերլուծելով 1828-35ի պատմական ժամանակաշրջանը, որը յետագայում շրջադարձային սահման հանդիսացաւ այսրկովկասեան տարածքում ապրող բնիկ ժողովուրդների եւ այնտեղ ներթափանցած քոչուր ցեղերի համար, փորձել ենք անաչառ, հաւաստի աղբիւրների համադրմամբ, խարսխուելով պատմական տուեալների եւ ժամանակակից հեղինակների (1830ականներ) երկերի ուսումնասիրութիւնների վրայ, բացայայտել ադրբեջանցիների (թուրք-թաթարների) եւ նրանց առաջնորդի վերոյիշեալ կեղծիքներն ու սուտը, ճշմարտութեան դէմ գործած խարդաւանքները, որով ողողել են տեղեկատուական-գիտաբերական պայական դաշտը:

Աւելին, վերոյիշեալ լուսաբանումներին յաւելենք որ 1835ին Ռուսաստանում հրատարակուած *Статистическое описание Закавказского края*¹⁰⁴ պաշտօնական աշխատութեան «Անդիկովկասի երկրամասի բնակիչների բաժանումն ըստ՝ ժողովուրդների, լեզուի եւ դաւանանքի» գլխում ներկայացուած է 12 կարգից բաղկացած ցուցակ: Հայերից բացի (որոնց թուաքանակը Այսրկովկասում կազմում էր մօտ 370,000¹⁰⁵) նշում է եւս տասնմէկը՝ վրացի, պարսիկ, յոյն եւ այլ: Սակայն, այս դէպքում նոյնպէս ադրբեջանցի անուանումը չկայ¹⁰⁶, փոխարէնը ներկայացուած են, օրինակ՝ թաթարները (որոնց թիւն են պատկանում՝ 1) թաթարները, 2) թուրքերը (օսմանլի), 3) սելջուկեան թուրքերը եւ 4) ղազախները)¹⁰⁷:

Այն, որ երկերի հեղինակներ Շոպէնը, Դիւ Բուան եւ Եւեցկիյը գէթ մէկ անգամ իրենց աշխատութիւններում չեն յիշատակել ադրբեջանցի բառը՝ թէկուզեւ ցեղի, ցեղային միութեան կամ առաւել եւս, մէկ այլ ձեւակերպմամբ՝ զարմանալի չէ: Եւ բնական է, որ նման դէպքում խօսել այսպէս կոչուած «Ադրբեջան»ի կամ «պատմական Ադրբեջան»ի մասին՝ գիտականօրէն հիմնադուրկ է:

Այս փաստերը եւս մէկ անգամ հիմք են տալիս պնդելու այն պարզ ճշմարտութիւնը, թէ մեր տարածաշրջանում՝ տուալ դէպքում գոնէ մինչեւ 1830ականները «ադրբեջանցի» կամ «պատմական ադրբեջանական պետութիւն» գոյութիւն չի ունեցել: Իսկ իրականում, անհերքելի յայտնի փաստ է, որ «Ադրբեջան» եւ «ադրբեջանցի» եզրոյթները շատ աւելի ուշ շրջանի «բացայայտութիւն» են:

Ինչպէս նկատում ենք, մերօրեայ «հարեանի» յաւակնութիւնները Արեւելեան Հայաստանի՝ հայկական տարածքների նկատմամբ անհիմն են,

¹⁰⁴ О.С. Евецкий, составил, *Статистическое описание Закавказского края* (О.У. Եւեցկիյ (կազմ.), Անդրկովկասեան երկրամասի վիճակագրական նկարագրութիւնը), Ս. Պետերբուրգ, Ներքին Պախանութեան առանձին զօրաբանակի շտաբի տպարան, 1835:

¹⁰⁵ Նոյն, էջ 29-30:

¹⁰⁶ Նոյն, էջ 28:

¹⁰⁷ Նոյն, էջ 32:

իսկ նրանց ներկայացրած «պատմութիւնը Ադրբեջանի եւ ադրբեջանցիներ» մասին՝ մտացածին: Հետեւաբար, յանուն ճշմարտութեան արդար կը լինէր, որ ադրբեջանցիները տեղեկատուական պատերազմ սանձազերծելու փոխարէն իրենց հայեացքը յառէին արեւելք, եւ թուրք-թաթարական կորստած հայրենիքի փնտռութիւններն շարունակէին համապատասխան տարածաշրջանում:

Մինչեւ անգամ Շոպենն է նկատել ստի ու կեղծիքի նկատմամբ թուրք-թաթարների հակուածութիւնը եւ իր աշխատութեան մէջ, բնութագրելով նրանց, գրում է, որ նրանք սովոր են խաբելուն, եթէ մինչեւ անգամ դրանից օգուտ չունեն, անխղճօրէն շողոքորթում են, նենգ են եւ աչքի են ընկնում պատուի մասին օրէնքների չիմացութեամբ¹⁰⁸:

THE AZERBAIJANIAN (TURKISH-TATAR) OLD/NEW THREATS: INFORMATION WARFARE

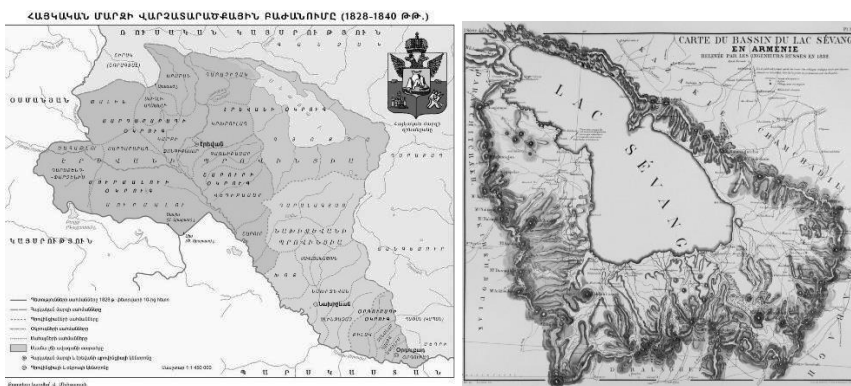
(Summary)

VARDAN MKHITARYAN (vardan.mkhitaryan.g@gmail.com)

The paper focuses on the geographical claims made by Azeri historians concerning the native population of the Nagorno Karabagh area and its surrounding regions.

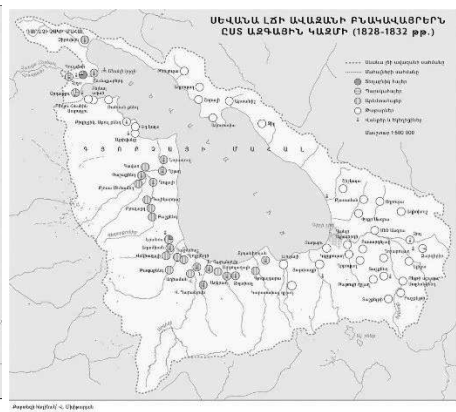
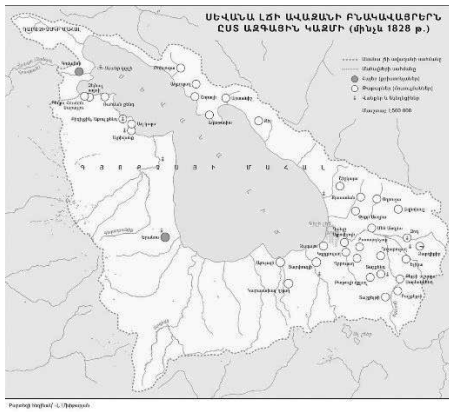
The paper argues that these claims falsify historical facts and politically aim at legitimizing Azeri claims of historical presence in the area.

Basing his research on the maps and studies of 19th century world renowned topographers Ivan Ivanovich Chopin and Frédéric DuBois de Montperreux, the author examines in a detailed manner the areas east of Lake Sevan, refutes Azeri allegations and asserts that the area and its adjacent parts have historically been a part of the Armenian Highland and constituted the *Hayots Arevelits Goghmank*, the eastern edges of historical Armenia.

Քարտեր 1 եւ 2

¹⁰⁸ Шопен, էջ 709-10:

Քարտեզ 3 և 4